‘Het boek heeft tot taak het verheffen en veredelen van onze volksche waarden.`
Papierdistributie en censuur tijdens de Duitse bezetting.

Nadat in de jaren negentig een lijst met de k-nummers en de daarbij behorende drukkerijen opdook, onderzocht Harold Makaske het mysterie van deze cijfercodes die drukkers verplicht op al hun werk moesten plaatsen. De k-nummers vormden de eerste schakel tussen de papierdistributie en de censuur. Dit artikel is in zekere zin een uitwerking van zijn eerdere verhaal en beschrijft de papierdistributie en censuur tijdens de bezettingstijd.

Papierdistributie
Al op 29 augustus 1939 bracht de regering de grondstoffen voor het maken van papier onder de Distributiewet. Met de zogenaamde *Papierbeschikking 1939 Nr.1* werd het *Rijksbureau voor Papier* opgericht. Alle papierfabrikanten waren verplicht ‘*schriftelijk opgave te doen van zijn voorraden papiergrondstoffen, benevens van zijn voorraden van: aluminiumsulfaat, gips, kalk, aardappelmeel, wolvilten, porseleinaarde, chloorkalk, chloor, caustische soda, koperdoeken en steenkolen.*’ Zonder toestemming mochten deze zaken niet meer worden verhandeld.[1]

Een week later scherpte de minister van *Economische Zaken* de regeling aan. Deze goederen mochten zonder toestemming ook niet meer worden vervoerd en gebruikt. De hele papierfabricage kwam zo onder toezicht.[2] In oktober 1939 verleende de directeur van *Rijksbureau* een algemene vrijstelling voor het vervoerverbod. De verkoop en het gebruik van papier was niet gereguleerd. De distributie betrof uitsluitend de grondstoffen voor de papierproductie.

Papier-Distributie?

Neen, zoover is het nog niet, wel zal door gebrek aan zekere grondstoffen tot een gewijzigde stofsamenstelling worden overgegaan, hetgeen noodwendig tot kwaliteitsvermindering leidt.

Wij meenen er goed aan te doen U hierop attent te maken, want het is minder prettig om over eenigen tijd papier te moeten gebruiken van een kwaliteit waar U zich bij gebruik telkens aan ergeren moet en waar U bovendien nog meer voor heeft betaald.

U kunt dit voorkomen!

Drukkerij Stegman beschikt thans nog over goede papierkwaliteiten en is U hiermede gaarne van dienst.

Indien U iets op het gebied van drukwerk heeft aan te vullen doe het dan nu en draai even no. 3.0.2.2.9; onze vertegenwoordiger komt U dan gaarne bezoeken om Uw drukwerkbelangen met U te bespreken.

DRUKKERIJ STEGMAN

DUNANTSTRAAT 34-40 • TELEFOON 30229 • ROTTERDAM W.

Drukkerijen speelden in op de gewijzigde omstandigheden door hun klanten te wijzen op de kwaliteitsvermindering van papier. De folder van drukkerij Stegman uit Rotterdam is een voorbeeld. Daarmee riep de drukker zijn klanten op nog gebruik te maken van de oude kwaliteit door nu drukwerk te bestellen, ‘*want het is minder prettig om over eenigen tijd papier te moeten gebruiken van een kwaliteit waar U zich bij gebruik telkens aan ergeren moet en waar U bovendien nog meer voor heeft betaald.*’[3] Een vooruitziende blik, want de papierdistributie liet niet lang op zich wachten.

Na de Duitse inval werd het ministerie van *Economische Zaken* omgedoopt tot *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*. Secretaris-generaal Hans Max Hirschveld bracht op 15 oktober 1940 ook papier en

papierwaren onder de *Papierbeschikking*. Ze vielen daarmee voortaan onder de Distributiewet en mochten niet meer vrij worden verhandeld, vervoerd, in voorraad gehouden en verwerkt. Niet alleen de producenten, maar ook drukkerijen kregen met de regels te maken en kwamen zo onder toezicht te staan.[4] In mei 1941 werd bovendien de beschikking ook van toepassing op oud papier en de verwerkers daarvan.[5]

Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels
In de weken na de capitulatie bezocht de Duitse persattaché Willy Janke een aantal Haagse boekhandels en verzocht de eigenaren om anti-Duitse publicaties uit de handel te nemen. Naar aanleiding daarvan verzond de Vereniging voor de boekhandels *Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels* (*Vereeniging*)een circulaire aan haar leden waarin ze verzocht de anti-Duitse boeken te verpakken in '*dichtgespijkerde kisten of in verzegelde pakken ter beschikking van de Duitsche autoriteiten'* te houden. Dit zou ook gelden voor bibliotheken.[6]

In de Duitse bezettingsorganisatie werd direct het *Sonderreferat Kultur-Austausch* onder de *Hauptabteilung für Volksauflärung und Propaganda* opgericht. Deze afdeling viel onder het *Generalkommissariat zur besonderen Verwendungen* van Fritz Schmidt. Het *Sonderreferat* kreeg al snel de naam *Referat Schrifttum* en werd verantwoordelijk voor de censuur.

Tijdens een bestuursvergadering op 12 augustus 1940 discussiëren de bestuursleden van de *Vereeniging* over een *Centrale Commissie van advies*. De Duitsers hadden aangedrongen op zo'n keuringsraad. Het bestuur stelde voor de commissie als taakomschrijving te geven: '*Nederlandsche uitgevers van advies te dienen omtrent de vraag of de inhoud van reeds verschenen en nog te verschijnen nieuwe boeken, brochures en andere niet periodiek verschijnende geschriften, en herdrukken van deze uitgaven, geacht kan worden in overeenstemming te zijn met de in Nederland bestaande omstandigheden.*'[7] In notulen van dezelfde vergadering stond ook dat de Duitsers hadden verklaard geen censuur vooraf in te voeren.

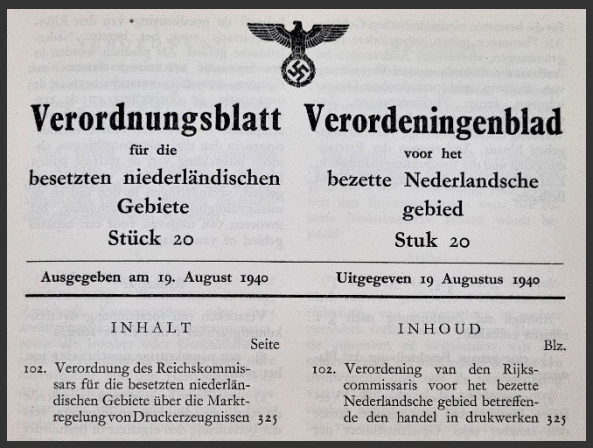
Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete
Stück 20
Ausgegeben am 19. August 1940

Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied
Stuk 20
Uitgegeven 19 Augustus 1940

INHALT
Seite
102. Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Marktregelung von Druckerzeugnissen 325

INHOUD
Blz.
102. Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende den handel in drukwerken 325

Al een week later kleurden de wolken boven de persvrijheid echter gitzwart. Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart kwam met *Verordening 102*. Daarin bepaalde hij in artikel 1: '*Het ten uitvoer leggen van plannen op elk gebied van het uitgeven of vervaardigen, of den handel in drukwerken behoeft de goedkeuring van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied.*' Overtreding van deze bepaling kon twee jaar gevangenisstraf of een boete tot 1000 gulden opleveren.[8]

Het duurde nog enige tijd voordat de organisatie om dit te regelen was opgezet. Het Duitse *Referat Schrifttum*, onder leiding van Dr. H. Lohse had niet de expertise om Nederlandse teksten te beoordelen, dus moest dat binnen de Nederlandse overheid worden georganiseerd.

De *Vereeniging* was wel zeer voortvarend met haar circulaire uit mei waarin de verkoop en het uitlenen van anti-Duitse boeken werd verboden. Pas in oktober 1940 meldde secretaris-generaal Hendrik Jan Reinink van het *Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* in de Staatscourant dat de Duitsers hadden bepaald dat de *'leiders van alle bibliotheken verplicht [waren] anti-Duitsche literatuur achter slot en grendel te bergen en dus niet meer uit te leenen.'*[9]

Scholen waren al in september aangeschreven dat zij *'alle boeken, tijdschriften, plaatwerken, atlassen en dergelijke, welke een anti-Duitsche strekking hebben'* moesten verwijderen. *'De aldus verwijderde werken dienen, behoorlijk afgesloten, afzonderlijk te worden bewaard.'* Om te duiden wat onder anti-Duitsch moest worden verstaan schreef Reinink in de circulaire aan de scholen: *'Te Uwer oriënteering kan ik U nog mededeelen, dat onder werken met anti-Duitsche strekking dienen te worden verstaan die, welke toespelingen, opmerkingen, beweringen of verdachtmakingen bevatten, welke het Groot-Duitsche Rijk, zijn volk, zijn leiding zijn politieke ontwikkeling en zijn houding ten opzichte van wereldbeschouwing en sociale en economische problemen in discrediet brengen of daartoe geschikt zijn.'* Als voorbeeld werd een aantal schrijvers opgesomd. Opvallend is dat het uitsluitend Duitse schrijvers waren.[10]

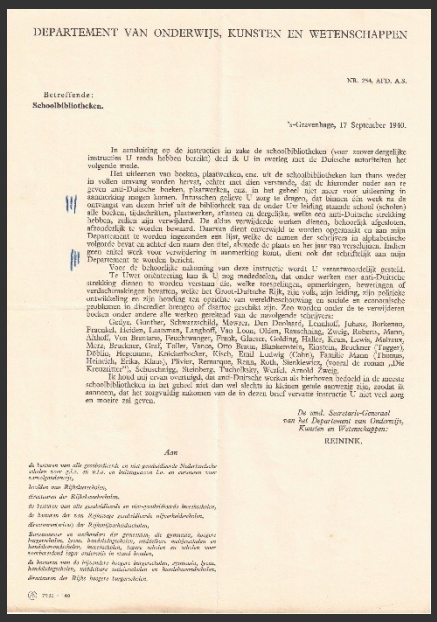

DEPARTEMENT VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

NR. 284, AFD. A.S.

Betreffende:
Schoolbibliotheken.

's-Gravenhage, 17 September 1940.

In aanvulling op de instructies in zake de schoolbibliotheken (voor zover dergelijke instructies U reeds hebben bereikt) deel ik U in overleg met de Duitsche autoriteiten het volgende mede.

Het uitleenen van boeken, plaatwerken, enz. uit de schoolbibliotheken kan thans weder in vollen omvang worden hervat, schijnt niet dien verstande, dat de hieronder nader aan te geven anti-Duitsche boeken, plaatwerken, enz. in het geheel niet meer voor uitleening in aanmerking mogen komen. Intusschen gelieve U zorg te dragen, dat binnen een week na de ontvangst van dezen brief uit de bibliotheek van de onder Uw leiding staande school (scholen) alle boeken, tijdschriften, plaatwerken, atlassen en dergelijke, welke een anti-Duitsche strekking hebben, zullen zijn verwijderd. De aldus verwijderde werken dienen, behoorlijk afgesloten, afzonderlijk te worden bewaard. Daarvan dient eenerzijds te worden opgemaakt en aan mijn Departement te worden ingezonden een lijst, welke de namen der schrijvers in alphabetische volgorde bevat en achter den naam den titel, alsmede de plaats en het jaar van verschijnen. Indien geen enkel werk voor verwijdering in aanmerking komt, dient ook dit eenerzijds aan mijn Departement te worden bericht.

Voor de behoorlijke uitvoering van deze instructie wordt U voorts verzocht, gestuwd.

Te Uwer oriënteering kan ik U nog mededeelen, dat onder werken met anti-Duitsche strekking dienen te worden verstaan die, welke toespelingen, opmerkingen, beweringen of verdachtmakingen bevatten, welke het Groot-Duitsche Rijk, zijn volk, zijn leiding, zijn politieke ontwikkeling en zijn houding ten opzichte van wereldbeschouwing en sociale en economische problemen in discrediet brengen of daartoe geschikt zijn. Zoo worden onder de te verwijderen boeken onder andere alle werken geschreven door de navolgende schrijvers:

Gaetjen, Gurtner, Schwarzschild, Mosezon, Den Doolaard, Lonsdale, Johnse, Borkenau, Fraenkel, Helden, Lauterbach, Langhoff, Van Loon, Oldem, Rauschning, Zweig, Roberts, Mann, Ahlhoff, Von Brentano, Freichwanger, Frank, Glaeser, Goldring, Hellay, Kuan, Lewis, Mahrum, Metz, Brackner, Graf, Tiller, Verne, Otto Braun, Blankenstein, Elantzau, Beuchner (Tagger), Döblin, Hopmann, Kindertbecher, Kloch, Emil Ludwig (Cohn), Fazzio Mann (Tiebman, Heinrich, Erika, Klaus), Plivier, Remarque, Renn, Roth, Sterkheim, (vorst de roman „Die Kreuzritter"), Schaschnig, Steinberg, Tucholsky, Wedek, Arnold Zweig.

Er bestaat nu eenen overtuiging, dat anti-Duitsche werken uit hierboven bedoeld in de meeste schoolbibliotheken in het geheel niet dan wel slechts in kleinen getale aanwezig zijn, zoodat ik aanneem, dat het toegewijdig nakomen van de in deze brief vervatte instructie U niet veel zorg en moeite zal geven.

De amd. Secretaris-Generaal van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen:
REININK.

Aan

de besturen van alle gemeentelijk en niet gemeentelijk Nederlandsche scholen voor g.l.o. en M.U.L. en bijzonder L.O. en verzonden voor eenvoudigen,

beheerder van Rijksbibliotheken,

directeuren der Bibliotheekbedrijven,

de besturen van alle openbaarheid en verantwoordelijkheid bezittende,

de besturen der van Rijkswege gesubsidieerde openbare bibliotheken,

directeur(en) der Rijksuitgeverijbedrijven,

Burgemeester en wethouders der gemeenten die gemeente, bijzondere bibliotheken, leen, bewaarplaatsen, openbare bibliotheken en bewaarplaatsen, museaalcollecties, bijzondere scholen en scholen voor voortgezet lager onderwijs in stand houden,

de besturen van de bijzondere bijzondere bibliotheken, gymnasia, leen, bewaarplaatsen, scholen en bewaarplaatsen,

directeuren der Rijks bijzondere bibliotheken.

TYD : 40

Later verschenen ook de boeken van populaire Nederlandse schrijvers op de lijsten met verboden boeken. Dat waren onder andere titels van A. den Doolaard, Rie Cramer, A.M. de Jong, Multatuli en Simon Vestdijk. In het voorjaarsnummer 1941 van het *Letterkundig Tijdschrift Schakeling* van de *Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij* stond een artikel over hun *Cultuursierie*-boeken onder de kop *'Boeken die blijven'.* Helaas voor de uitgeverij dachten de autoriteiten daar anders over. Nog geen jaar later was het aangeprezen boek *Gejaagd door de Wind* van Margaret Mitchell verboden.[11] In hetzelfde nummer van *Schakeling* schreef vertaler Johan van der Wouden over *Orkaan* van Richard Hughes: *'Ik moet zeggen dat het een uitstekend werkstuk is, dat ik met groot genoegen heb vertaald. Ik vertrouw, dat U met de uitgave succes zult hebben.'*[12] Ook dat was van korte duur, want dit door hem vertaalde deel van de *Cultuurserie* belandde tevens op de index.

In de paragraaf *Diversen* stonden verboden drukwerken als *Foto's van Amerikaansche, Engelsche en Russische filmsterren*, diverse kerkbladen en de *HBS-agenda 1940-1941*.[13]

Ook verboden waren de *Enkhuizer Almanakken 1941* en *1942*. Deze zijn wel gedrukt en ook deels verspreid. De jaren 1943 en 1944 zijn gecensureerd verschenen. Zo was het vermelden van de waterstanden om militair-strategische redenen verboden, maar konden de lezers wel nakijken dat een *pauwin* 31 dagen broedt.

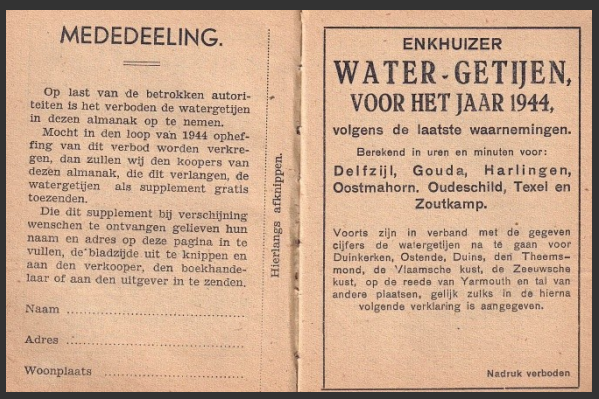

MEDEDEELING.

Op last van de betrokken autoriteiten is het verboden de watergetijen in dezen almanak op te nemen.

Mocht in den loop van 1944 opheffing van dit verbod worden verkregen, dan zullen wij den koopers van dezen almanak, die dit verlangen, de watergetijen als supplement gratis toezenden.

Die dit supplement bij verschijning wenschen te ontvangen gelieven hun naam en adres op deze pagina in te vullen, de bladzijde uit te knippen en aan den verkooper, den boekhandelaar of aan den uitgever in te zenden.

Naam .....

Adres .....

Woonplaats .....

Hierlangs afknippen.

ENKHUIZER

WATER-GETIJEN,

VOOR HET JAAR 1944,

volgens de laatste waarnemingen.

Berekend in uren en minuten voor:

Delfzijl, Gouda, Harlingen, Oostmahorn. Oudeschild, Texel en Zoutkamp.

Voorts zijn in verband met de gegeven cijfers de watergetijen na te gaan voor Duinkerken, Ostende, Duins, den Theemsmond, de Vlaamsche kust, de Zeeuwsche kust, op de reede van Yarmouth en tal van andere plaatsen, gelijk zulks in de hierna volgende verklaring is aangegeven.

Nadruk verboden

Damesleesmuseum

BELANGRIJKE MEDEDEELING

AAN DE LEDEN VAN HET DAMESLEESMUSEUM

De Commissaris voor niet-commercieele Vereenigingen en Stichtingen heeft bij Beschikking van 28 Juli 1941 de schorsing der Vereeniging voor onbepaalden tijd gelast en het geboúw gesloten, behalve voor het terugbrengen van de thans uitgeleende boeken.

Deze MOETEN zoo spoedig mogelijk, vóór 9 Aug. a.s. bij de administratie worden ingeleverd, Lange Vijverberg 15, dagelijks tusschen 10-14 uur.

Leden buiten de stad moeten hun boeken terugzenden in de week van 11-16 Aug.

Niet alleen boeken werden verboden. Het Haagse *Damesleesmuseum* is een in 1894 opgerichte particuliere bibliotheek die aan haar leden boeken uitleende. Op 28 juli 1941 besloot de *Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen* dat de vereniging voor onbepaalde tijd werd *geschorst* en dat het gebouw dicht ging.

Nieuwe departementen

Eind 1940 splitste Seyss-Inquart het *Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* in twee aparte ministeries. Het D*epartement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming* (OWK) kwam onder leiding van de Amsterdamse hoogleraar Duits Jan van Dam. Nadat in december 1941 de *Nederlandsche Kultuurkamer* door Seyss-Inquart was opgericht, veranderde Cultuurbescherming in de naam van het departement in *Kultuurbescherming*. Van Dam werd verantwoordelijk voor de censuur van lesmateriaal.

Het tweede nieuwe ministerie werd het *Departement van Voorlichting en Kunsten* (DVK). Dat stond eerst onder leiding van NSB'ers Tobias Goedewaagen. Hij werd eindverantwoordelijke voor de censuur van de kranten,

tijdschriften en boeken, brochures en dergelijke. Op 1 februari 1943 volgde NSB'er Herman Reydon hem op. Al zes dagen later pleegde *verzetsgroep CS6* een aanslag op de nieuwe secretaris-generaal, die aan de gevolgen daarvan in augustus van dat jaar overleed. Tot aan de bevrijding bekleedde vervolgens de nationaalsocialistische jurist jonkheer Sebastiaan Matheus Sigismund de Ranitz de functie.

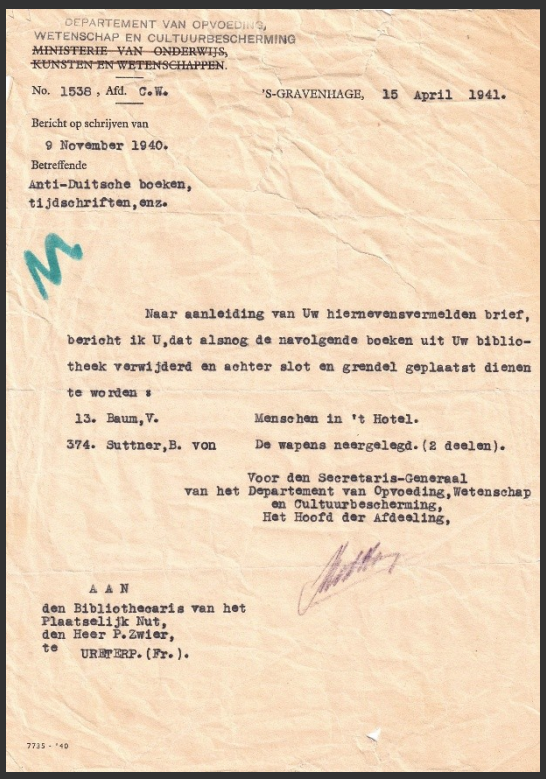
DEPARTEMENT VAN OPVOEDING,
WETENSCHAP EN CULTUURBESCHERMING
~~MINISTERIE VAN ONDERWIJS,~~
~~KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN~~.

No. 1538 , Afd. C.W. 'S-GRAVENHAGE, 15 April 1941.

Bericht op schrijven van
9 November 1940.
Betreffende
Anti-Duitsche boeken,
tijdschriften,enz.

Naar aanleiding van Uw hiernevensvermelden brief, bericht ik U,dat alsnog de navolgende boeken uit Uw bibliotheek verwijderd en achter slot en grendel geplaatst dienen te worden :

13. Baum,V. Menschen in 't Hotel.
374. Suttner,B. von De wapens neergelegd.(2 deelen).

Voor den Secretaris-Generaal
van het Departement van Opvoeding,Wetenschap
en Cultuurbescherming,
Het Hoofd der Afdeeling,

A A N
den Bibliothecaris van het
Plaatselijk Nut,
den Heer P.Zwier,
te URETERP.(Fr.).

7735 - '40

Kultuurkamer
Eind 1941 stelde Seyss-Inquart de *Nederlandsche Kultuurkamer* in. Alleen werkzaam in de cultuursector moesten verplicht lid worden. Niet alleen de schrijvers, maar ook uitgevers, boekhandelaren, bibliotheken en verhuurders van leesportefeuilles en het personeel van al deze bedrijven en instellingen moesten zich aanmelden. Dat gold zelfs voor '*letterlievende*' verenigingen die lezingen over literatuur organiseerden, aldus de verordeningen van Seyss-Inquart en de *Nederlandsche Kultuurkamer*.

Maar dat betekende niet dat iedereen kon toetreden. De latere secretaris-generaal van DVK, De Ranitz, schreef daarover in *De Schouw,* het tijdschrift van de Kultuurkamer: '*Niet een ieder zal als lid van de Kultuurkamer kunnen worden opgenomen De President kan de toelating van hen weigeren, die de noodige betrouwbaarheid en geschiktheid missen.[…] Cultuurwerkers hebben een openbare taak. Daarom bestaan hier zedelijke eischen. Het zal mogelijk moeten zijn iemand, die kennelijk vijandig staat tegenover de volkgemeenschap, b.v. een communist, de toelating tot de Kultuurkamer te weigeren.*'[14]

Die president was de secretaris-generaal van DVK. Schrijvers en andere kunstenaars die onder pseudoniem publiceerden, moesten daarvoor toestemming krijgen van de president van de Kultuurkamer. Als het een '*buitenlandsche of buitenlandsch klinkende'* schuilnaam was, werd deze toestemming geweigerd. De *Kultuurkamer* was onderverdeeld in Gilden voor de verschillende kunstvormen. Voor journalisten, de periodieken en uitgevers en dergelijke was er het *Persgilde*. De literaire sector werden verenigd in het *Letterengilde*.

De Leidse hoogleraar Jan de Vries stond aan het hoofd van het *Letterengilde.* Hij schreef in *De Schouw*: *'Slechts als de schrijver den weg weet tot de bronnen van het volksbestaan, ontsluit hij de poort voor de toekomst, de toekomst van zijn eigen roem, en wat oneindig veel belangrijker is, ook de toekomst van de zich van menschengeslacht tot menschengeslacht openbarende Idee. De letterkundige, die zijn plaats te midden van zijn volk weet, zal ook den weg tot het Letterengilde weten te vinden, en hij zal ter wille van het hoogere volksbelang de belemmeringen van dezen tijd van overgang overwinnen. De stroom des tijds stuwt voort; wie vertrouwen heeft in de toekomst laat zich willig meevoeren en wie in zich een roeping voelt kan niet werkloos aan den oever blijven staan. Het Letterengilde wil daarom allen omvatten, in een gemeenschappelijken dienst aan het Woord en een toegewijde dienst aan ons Volk.'*[15]

De Kultuurkamer had dus de taak allen die werkzaam waren in de cultuur te verenigen en de *'Nederlandsche kultuur in het licht van haar verantwoordelijkheid tegen over volksgemeenschap te bevorderen'*.[16] Het was een publiekrechtelijke organisatie met verordende bevoegdheden.

Het *Letterengilde* had geen directe invloed op de papierdistributie en censuur. De Vries zei daarover cryptisch in een interview: *'Men zou zich kunnen voorstellen, dat in een tijd, dien wij nu beleven, schrijvers van een bepaalde soort niet zoo gemakkelijk toegang zouden kunnen krijgen tot het oor van het publiek, als schrijvers van een andere geaardheid. De beoordeeling daarvan ligt echter niet in de eerste plaatst op het gebied van het letterengilde. Een oordeel hierover komt aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten toe, dat blijkens zijn naam juist in dit opzicht deze taak op zich heeft genomen. Het Letterengilde heeft zich in dit opzicht te richting naar de beschikkingen van het departement.*[17]

AAN DE NEDERLANDSCHE KUNSTENAARS!!!

Uw oogenblik in den strijd tegen den vijand is gekomen!

TREEDT NIET TOE TOT DE GILDEN!

DEZE OORLOG IS EEN TOTALE OORLOG.

Daarvoor heeft Hitler ook de kunstenaars noodig!

„De kunst staat boven de politiek".

Maar ziet naar Leiden en Delft, gij kunstenaars!

Ook de mannen der wetenschap hebben de wapens, die hun ter beschikking stonden, opgenomen! Zij hebben getoond hun ambt waardig te zijn.

En gij weet het: In de kultuurkamer wordt de kunst gecorrompeerd!

Weet wat gij doet!

UW EER ALS ARTIEST.

Uw oogenblik is gekomen . . . . . !

VOOR OF TEGEN HET FASCISME!
VOOR OF TEGEN MENSCHENHOON, MOORD EN BROEDERVERKRACHTING!
VOOR OF TEGEN DEN DUITSCHEN WERELDHEERSCHOVERZAAL!
VOOR OF TEGEN ..... DE SCHOONHEID EN DE KUNST!

NEDERLANDSCHE KUNSTENAARS:

WEIGERT TOE TE TREDEN TOT DE GILDEN!

Ondanks deze geruststellende teksten was de weerstand groot en verschenen er oproepen de aanmelding te boycotten. Zo ging er een illegaal pamflet rond met de tekst: *'In de kultuurkamer wordt de kunst gecorrumpeerd! Schrijvers, schilders, beeldhouwers, musici, kunstnijveren en bouwkunstenaars en gij allen die meneer Goedewaagen in opdracht van Seyss Inquart bijeen wil drijven in zijn gilden:*

Weet wat gij doet! Gij pleegt verraad en gij verbeurt het recht de kunst te dienen en den naam kunstenaar te dragen indien gij de Kultuurkamer kiest boven uw eer als artiest. [...] *Weigert toe te treden tot de gilden! En maakt de afkondiging van de Kultuurkamer tot een leeg gebaar van de NAZI-hansworsten die vergeefs probeeren, het Nederlandsche volk en zijn kunstenaars te corrumpeeren.'* [18]

Het animo onder schrijvers zich te melden voor de *Kultuurkamer* was gering. Op de prominente schrijvers werd druk uitgeoefend om ze binnen boord te krijgen. Sommigen meldden dat zij niet langer publiceerden en probeerden zo onder de druk uit te komen, maar dat lukte lang niet altijd. De bekendste aanmeldingsbrief, die al tijdens de bezetting illegaal rondging, was van Adriaan Roland Holst. Hij schreef na een dreigement van Duitse zijde, dat hij zich aanmeldde omdat hij de Duitse strafwet respecteerde, maar voegde daaraan toe: *'Naar men mij verzekert, is het aan de leiding dezer Kultuurkamer, te beslissen of ik al dan niet als lid zal worden goedgekeurd. Het moet mij van het hart, u te verzekeren, dat uw afkeuring door mij op hoge prijs zal worden gesteld.'*[19]

Kennummer

Een koppeling tussen censuur en papierdistributie was zeer effectief en werd mogelijk gemaakt door het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dat o*p 15 juli 1941 de *Fabricagevoorschriften voor de papier, papierbewerkende- en verwerkende industrieën 1941 nr. 1* afkondigde. Op basis daarvan kregen de drukkerijen en eigenaren van stencilmachines e.d. te maken met een belangrijk controle-instrument: het kennummer (K-nummer).

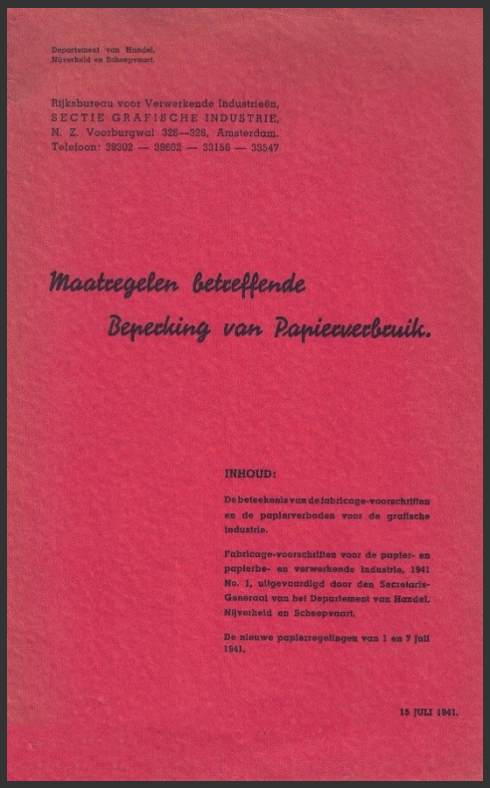
Departement van Handel,
Nijverheid en Scheepvaart.

Rijksbureau voor Verwerkende Industrieën,
SECTIE GRAFISCHE INDUSTRIE,
N. Z. Voorburgwal 326—328, Amsterdam.
Telefoon: 38302 — 38602 — 33156 — 33547

Maatregelen betreffende
Beperking van Papierverbruik.

INHOUD:

De beteekenis van de fabricage-voorschriften en de papierverboden voor de grafische industrie.

Fabricage-voorschriften voor de papier- en papierbe- en verwerkende industrie, 1941 No. 1, uitgevaardigd door den Secretaris-Generaal van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.

De nieuwe papierregelingen van 1 en 7 juli 1941.

15 JULI 1941.

Drukkerijen kregen hun unieke K-nummer toegezonden samen met de brochure *Maatregelen betreffende Beperking van Papierverbruik*. In die tekst werden de belangrijkste nieuwe regels uitgelegd. Artikel 21 van de *Fabricagevoorschriften* was de juridische basis van het K-nummer en luidde: '*Vervaardigers van drukwerken moeten op alle papier- en cartonwaren, die door hun worden bedrukt, òf hun firmanaam òf hun kennummer aanbrengen. Het Kennummer wordt hun op aanvraag door het Rijksbureau voor de Verwerkende Industrieën, Sectie Grafische Industrie, toegezonden en komt voor op een lijst, welke bij dit Rijksbureau berust.*'[20]

Dit identificatienummer gaf dus geen informatie over het jaar van uitgave, de uitgever, auteur of titel van het werk, maar maakte het mogelijk de

drukker te achterhalen. Daarom is het niet te vergelijken met het huidige ISBN.

Het overzicht van de bedrijven en hun K-nummers is lang verloren gewaand. In de jaren negentig dook een handgeschreven exemplaar op. Dit was een overzicht van de drukkerijen met vestigingsplaats en hun Kennummer. De gevonden lijst moet na maart 1942 zijn opgesteld.[21]

Op de gevonden lijst met drukkerijen lopen de identificatienummers van 1 tot en met 2755. Wat nog ontbreekt is een overzicht van bedrijven en instellingen die voor eigen (intern)gebruik drukwerk konden produceren. Alle bepalingen golden namelijk ook voor eigenaren van cyclostyle-apparaten, kantoordrukmachines en dergelijke. De kennummers van deze overige bedrijven en instellingen zijn veel hoger. Op een geheim verslag van een bijeenkomst in april 1942 van voorlichtingsambtenaren op een ministerie staat bijvoorbeeld K6335. En een circulaire van het Bisdom Utrecht voerde K7603. Het zou interessant zijn om deze ontbrekende lijst te vinden.

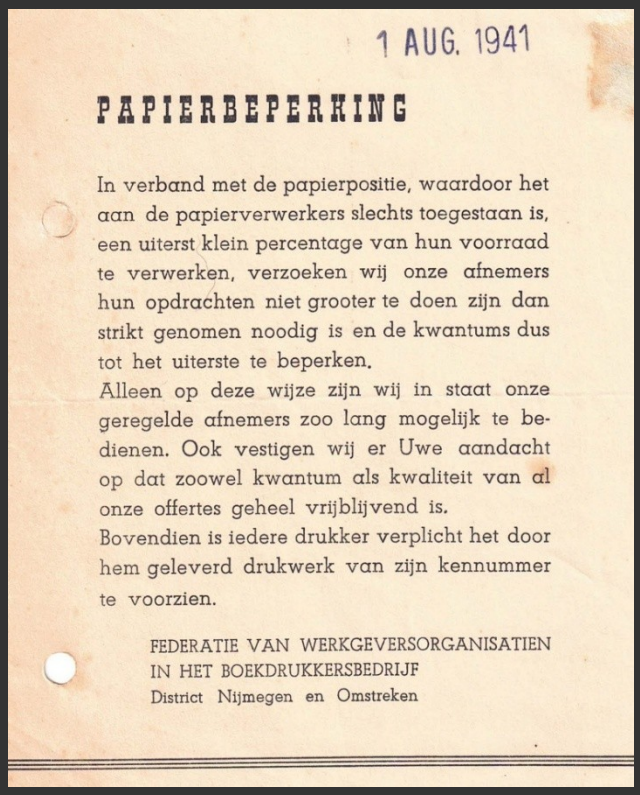

1 AUG. 1941

PAPIERBEPERKING

In verband met de papierpositie, waardoor het aan de papierverwerkers slechts toegestaan is, een uiterst klein percentage van hun voorraad te verwerken, verzoeken wij onze afnemers hun opdrachten niet grooter te doen zijn dan strikt genomen noodig is en de kwantums dus tot het uiterste te beperken.
Alleen op deze wijze zijn wij in staat onze geregelde afnemers zoo lang mogelijk te bedienen. Ook vestigen wij er Uwe aandacht op dat zoowel kwantum als kwaliteit van al onze offertes geheel vrijblijvend is.
Bovendien is iedere drukker verplicht het door hem geleverd drukwerk van zijn kennummer te voorzien.

FEDERATIE VAN WERKGEVERSORGANISATIEN
IN HET BOEKDRUKKERSBEDRIJF
District Nijmegen en Omstreken

Behalve de invoering van het identificatienummer bevatte de *Fabricatievoorschriften* ook een lange lijst met drukwerk dat niet langer mocht worden geproduceerd. Onder andere het maken van visitekaartjes, poëzieplaatjes, legpuzzels, gastenboeken, prospectussen voor verschillende diensten als vakantieoorden, loterijen en verzekeringen en menukaarten was verboden. Daarnaast schreven de voorschriften maximale formaten voor bepaald drukwerk voor.

RIJKSBUREAU VOOR DE GRAFISCHE INDUSTRIE
SECTIE VAN HET RIJKSBUREAU VOOR VERWERKENDE INDUSTRIEËN
DEPARTEMENT VAN HANDEL, NIJVERHEID EN SCHEEPVAART

Papierbezuiniging.....
WAAROM EN HOE?

I Waarom een Rijksbureau zich tot U wendt

Het Rijksbureau voor de Grafische Industrie, dat de grondstoffenvoorziening voor de geheele grafische industrie regelt, is beter dan wie ook op de hoogte met de positie van den producent eenerzijds en met de behoeften van den consument anderzijds.
Het staat boven de partijen en gevoelt zich daarom in dezen tijd gedrongen om, nadat het zooveel beperkingen aan de bij haar ingeschreven drukkers heeft moeten opleggen, ook het publiek omtrent de situatie in te lichten en van haar eenig begrip voor de positie van den drukwerkleverancier te vragen.
Het is uw eigen belang, maar ook dat van de grafische industrie, waarin verscheidene tienduizenden personen werken, waaronder vele kleine ondernemers, dat er geregeld besteld en geleverd wordt. Maar die bestellingen moeten thans geheel afgestemd worden op de huidige situatie.

II Waarom is er papierschaarschte?

Voor ons papierverbruik waren wij, wat grondstoffen en halffabrikaten betreft, voor een groot deel aangewezen op het buitenland.

WEES ZUINIG OP WAT U HEEFT

De overheid richtte zich met haar voorlichting niet alleen op drukkerijen en bedrijven, maar startte ook een publiekscampagne. Het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie* verspreidde de brochure *Papierbezuiniging..... Waarom en hoe?* Daarin legde zij uit, dat voor de productie van papier veel grondstoffen uit het buitenland kwamen en dat er

‘tengevolge van de oorlogsomstandigheden’ onvoldoende beschikbaar waren. De consumenten konden *‘thans niet meer de allerhoogste eischen aan schoonheid en duidelijkheid stellen’.* Wat volgden waren allerlei tips over het kiezen voor kleinere letters, kleinere oplages, gebruik van mindere kwaliteit papier, een betere indeling, kleinere formaten en het schrappen van overbodigheden zoals brieven in enveloppen als het sturen van een kaart ook mogelijk was. Ook nu speelden drukkerijen met kleine folders in op de actualiteit.

Papierbezuiniging

WAAROM en HOE

is de titel van een interessante brochure, door het Rijksbureau voor de Grafische Industrie samengesteld en hetwelk wij U ter kennisname hierbij doen toekomen opdat ook U ingelicht zoudt zijn

De papierschaarschte is thans in een zeer kritiek stadium gekomen en wij meenen onze afnemers ervan op de hoogte te moeten stellen, dat ook de kwaliteiten belangrijk zullen worden verminderd

Ook met kleine letters zijn bevredigende resultaten te bereiken!

Wij achten ons verplicht, door een zoo goed mogelijke „spreiding" van de ons ter beschikking staande grondstoffen, al onze afnemers naar redelijkheid en billijkheid te bedienen en ons bedrijf zoo lang het ons mogelijk is op gang te houden

Wel moeten wij U uitnoodigen om met ons radicaal op papier te bezuinigen o.m. door gebruik van dunner papier, kleiner formaat, het bedrukken ervan aan beide zijden en op vele andere wijzen

Wij zullen U hierbij gaarne met ons advies ter zijde staan, waarbij U en wij gebaat zijn. Wij zullen U dan toonen, dat ook bij belangrijke bezuiniging fraaie resultaten te bereiken zijn. Mogen wij eens van U hooren? Steeds tot Uw dienst

DRUKKERIJ GEBR. JANSSEN

PIJKESTRAAT 27
TELEFOON (K 8800) 21388
POSTGIRO 2758
z.o.z.

Burgers werden aangespoord afval te scheiden. De stroom voorlichtingsbrochures en folders wekte de suggestie dat er geen papierschaarste was. Diverse afvalstoffen mochten niet meer in de *Holle Bolle Gijs*, zoals de vuilnisbak in een brochure van het *Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd* werd genoemd. Papier in de vuilnisbak kon zelfs een procesverbaal opleveren, zo waarschuwde het *Rijksbureau voor Oude Materialen en Afvalstoffen* in de brochure *Voorheen en Thans*. In de folder *Doet u mee?* werd uitgelegd dat de scholen werden betrokken bij de afvalinzameling: *‘Met ingang van 1 september 1942 zijn alle leerlingen van de bijzondere en openbare scholen voor lager en uitgebreid lager onderwijs bereid, dieze grondstoffen mede te nemen naar hun school, waar ze verzameld worden en op vasten tijden worden opgehaald.’*

Overtredingen

Hoewel de producenten van druk- en stencilwerk uitvoerig waren geïnformeerd over het verplichte gebruik van het K-nummer, bleek een aantal ondernemers Oost-Indisch blind of doof. In de *Wegwijzer voor het grafische bedrijf*, editie november 1942, klaagde de directeur van het *Rijksbureau voor de Grafische Industrie*, H. Koechlin: *‘Leest U in een verloren uurtje of in de rustige avonden den geheelen Wegwijzer nog eens door. Maar al te veel hooren onze controleerende ambtenaren bij het constateeren van overtredingen nog als excuus: ik wist het niet. Inderdaad, de voorschriften zijn vele, maar wie ze zoo stipt mogelijk toepast, krijgt ook geen moeilijkheden.’*[22]

Drukkerijen kregen te maken met grote administratieve lastenverzwaringen waarvan de verplichting van het K-nummer misschien wel het minste was. Iedere prijsopgave moest worden voorzien van een calculatie en

deze moest *ordentelijk* worden opgeborgen. De papiervoorraad diende op basis van de door het rijksbureau *verstrekte richtlijnen* te worden bijgehouden en dan was er nog de administratieve rompslomp van de papiertoewijzing. Mocht het allemaal niet lukken: '*Tob dan niet langer en schrijf een briefje aan de Afdeeling Buitendienst met het verzoek om bezocht te worden door een rayonambtenaar. Deze zal U dan met raad en daad bijstaan.*'[23]

Het overtreden van de voorschriften moest per direct stoppen, want '*aangezien hierop reeds herhaaldelijk is gewezen en overtredingen dus uit slordigheid worden begaan, is bepaald dat tegen begane overtredingen in het vervolg strafmaatregelen zullen worden genomen.*'[24] Die werden door de Juridische Afdeeling van het rijksbureau zelf afgehandeld. Ernstige gevallen kwamen voor de *Economischen Rechter*.[25]

Dat drukkerijen ze zich niet identificeerden op illegaal drukwerk, waarbij werd gesjoemeld met papier, mag duidelijk zijn, maar minder duidelijk is of drukkerijen om principieel politieke redenen de bepalingen overtraden bij het maken van regulier drukwerk. Dat zal niet veel zijn voorgekomen, want het risico om te worden gepakt, was levensgroot. Bovendien werd het steeds moeilijker om zonder vergunning aan papier te komen.

Verantwoordelijkheid

Van belang is ook de bepaling dat de feitelijke drukker verantwoordelijk was voor het product en zijn k-nummer moest vermelden. Het nummer zegt dus niets over de aannemer van het drukwerk. Dit kon bijvoorbeeld gedaan zijn door de gelijkgeschakelde *Arbeiderspers*, die het vervolgens wegens drukte of andere redenen uitbesteedde aan de Utrechtse drukkerij *Van Boekhoven*, die veel fout drukwerk verzorgde. Het drukwerk bevat dan niet K 113 van de *Arbeiderspers*, maar K 2347 van *Van Boekhoven*. Het was ook mogelijk dat een boek verschillende K-nummers bevatte als een drukkerij niet alles zelf kon drukken. Zo zullen er boeken zijn met drie K-nummers: op het boekblok (de inhoud), op de gedrukte kaft èn op de papieren stofomslag. Heimelijk als onderaannemer een graantje meepikken van werk dat foute uitgeverijen en drukkerijen uitbesteedden kon dus niet langer. Door het K-nummer viel je dan door de mand.

VK-nummer
Naast drukwerk met een kennummer bestaat er ook drukwerk met een VK-nummer. Hierover verschaft de *Wegwijzer* ook duidelijkheid. Dat betrof drukwerk dat bestemd was voor export naar Duitsland. Het cijfer van de drukkerij bleef gelijk, maar de K moest in dat geval worden vervangen door VK.

Toestemming DVK
Begin 1941 kreeg Seyss-Inquarts censuurverordening 102 uit 1940 handen en voeten. Het DVK richtte de *Afdeeling Boekwezen* op. Deze censuurafdeling stond onder leiding van de Leidse leraar Nederlands Jo van Ham en beoordeelde alle publicaties inhoudelijk. Pas na een positief rapport over het manuscript en wanneer daarna ook nog toestemming was verleend door het *Referat Schriftum* mocht met het uitgeven worden begonnen. Het DVK bepaalde ook het formaat en de oplage voor de uitgave.

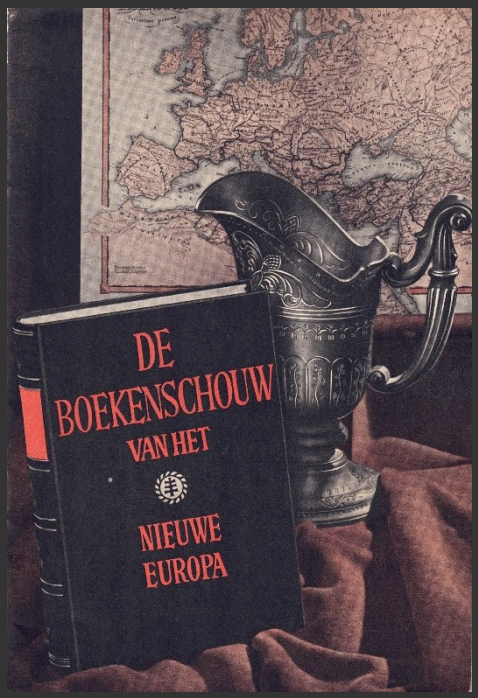

Ondanks de papierschaarste bracht de uitgeverij die gelieerd was aan de *Nederlandsche Kultuurkamer* en het DVK, *Uitgeverij De Schouw*, eind 1941 naast het tijdschrift van de *Kultuurkamer* nog een nieuw boekentijdschrift op de markt: *De boekenschouw voor het nieuwe Europa.* In het eerste nummer werd de titel toegelicht: '*Het is een wijdsche titel: Boekenschouw van het nieuwe Europa. Hij openbaart niets minder dan dat de redactie zich voorstelt maand na maand de boeken te schouwen, die zij meent als bouwsteenen voor het nieuwe Europeesche bewustzijn te kunnen beschouwen.*'[26]

In een volgend nummer probeerde de redactie begrip te kweken voor de overheidsbemoeienis: '*Thans is het papier schaarsch en de overheid, toch reeds er op uit om in plaats van de onverschilligheid der vroegere machthebbers een levendige belangstelling voor het boek aan den dag te leggen, krijgt te beslissen over de waarde of onwaarde der uitgaven. Papier zal er zijn voor die boeken die daarvoor het eerst in aanmerking komen. Indien goede uitgaven achterwegen zouden moeten blijven, zou dit te betreuren zijn. Dat er noodgedwongen een strenge selectie zal plaats hebben, dat is ongetwijfeld een goede zijde van den toestand.*'[27] De lezer hoefde niet over een grote politieke antenne te beschikken om te begrijpen uit welke hoek de wind der '*noodgedwongen strenge selectie*' kwam.

Tot begin 1942 viel de preventieve politieke censuur nog mee. Dat is in zekere zin logisch, want in Nederland waren nog verschillende politieke partijen actief en dat gaf een beperkte vrijheid. Zij konden wel brochures blijven maken, maar hun periodieken werden in de loop van 1941 verboden. Voor het Liberale Weekblad viel het doek al in februari. Van *De Unie*, het weekblad van de *Nederlandsche Unie*, verscheen het laatste nummer enkele maanden later op 17 juli. De partij staakte de uitgave nadat de Duitsche autoriteiten besloten het blad vooraf te censuren. *De* Weg het weekblad van het *Nationaal Front* kon tot 30 augustus 1941 uitkomen. Opmerkelijk is dat de socialist Johan Scheps tot in 1941 met zijn eigen uitgeverij *Op Korte Golf* openlijk zeer kritische brochures kon uitgeven. De socialistische partijen waren al in 1940 verboden. Na 1941 deed Scheps dat illegaal.

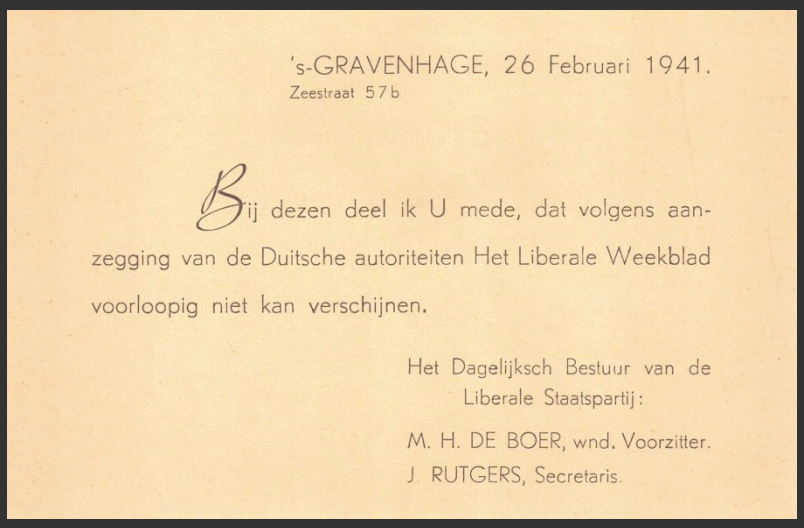
's-GRAVENHAGE, 26 Februari 1941.
Zeestraat 57b

Bij dezen deel ik U mede, dat volgens aanzegging van de Duitsche autoriteiten Het Liberale Weekblad voorloopig niet kan verschijnen.

Het Dagelijksch Bestuur van de Liberale Staatspartij:

M. H. DE BOER, wnd. Voorzitter.
J. RUTGERS, Secretaris.

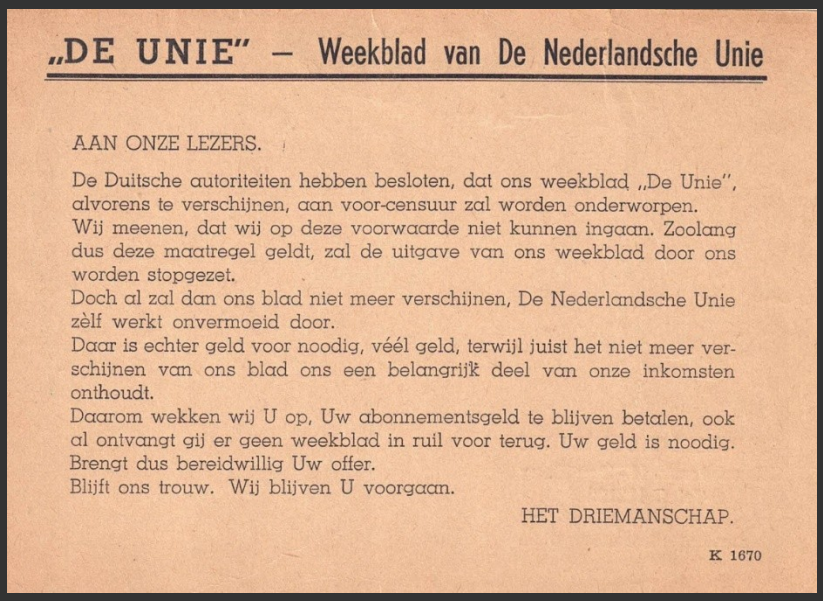
„DE UNIE" — Weekblad van De Nederlandsche Unie

AAN ONZE LEZERS.

De Duitsche autoriteiten hebben besloten, dat ons weekblad „De Unie", alvorens te verschijnen, aan voor-censuur zal worden onderworpen.
Wij meenen, dat wij op deze voorwaarde niet kunnen ingaan. Zoolang dus deze maatregel geldt, zal de uitgave van ons weekblad door ons worden stopgezet.
Doch al zal dan ons blad niet meer verschijnen, De Nederlandsche Unie zèlf werkt onvermoeid door.
Daar is echter geld voor noodig, véél geld, terwijl juist het niet meer verschijnen van ons blad ons een belangrijk deel van onze inkomsten onthoudt.
Daarom wekken wij U op, Uw abonnementsgeld te blijven betalen, ook al ontvangt gij er geen weekblad in ruil voor terug. Uw geld is noodig.
Brengt dus bereidwillig Uw offer.
Blijft ons trouw. Wij blijven U voorgaan.

HET DRIEMANSCHAP.

K 1670

Deze relatieve openheid veranderde op 14 december 1941. De NSB vierde op die dag haar tienjarig bestaan en daar verklaarde Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart: *'Van nu af bestaat er slechts één politieke wil der Nederlanders en wel die, welke voortspruit uit de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland.'*[28] De overige politieke partijen werden verboden en ontbonden. In juli 1942 maakte het blad *De boekenschouw van het Nieuwe Europa* de balans op over 1941. In het hoofdartikel constateerde de niet met name genoemde schrijver dat er in het voorgaande jaar het

aantal uitgaven op politiek gebied met zestig was verminderd. De nationaalsocialist wees nog even subtiel op de nieuwe politieke orde door daaraan toe te voegen: '*Overigens behoeft de kwantitatieve achteruitgang op dit gebied waarschijnlijk niet al te zeer betreurd te worden.*'[29]

Het toelaten van de NSB als enige politieke partij had als consequentie dat tegenspraak niet meer werd geduld en daarom trokken de autoriteiten de censuurregels aan. Vanaf 15 januari 1942 moest voor al het drukwerk, ook al had de drukkerij het papier nog op voorraad, toestemming worden gevraagd. Voor het uitgeven van onder andere boeken, brochures, prentbriefkaarten en dergelijke gold bovendien dat de teksten en illustraties vooraf inhoudelijk moesten zijn goedgekeurd.[30]

Daarmee was de politieke censuur op boeken en brochures compleet. Het DVK had na verloop van tijd 112 censors in dienst die de manuscripten lazen en daarover rapporten schreven. Daarbij werd niet alleen op politieke inhoud gelet, maar ook op culturele relevantie.[31]

Dat deze controle het aantal uit te geven boeken zou laten dalen, werd openlijk toegegeven. *De Boekenschouw van het nieuwe Europa* opende in juli 1942 met de constatering: '*Wanneer de statistische gegevens over de boekenproductie in 1942 verschenen zijn, zullen wij vermoedelijk vrij sterke verschillen constateeren in vergelijking met de voorafgaande jaren. Men kan een zekeren teruggang in het aantal titels verwachten en wellicht ook verschuivingen wat de onderwerpen betreft. De geringere hoeveelheid beschikbaar papier en de kritische rol die de Overheid ten aanzien van alle nieuwe uitgaven is gaan vervullen, zullen in meer dan één opzicht haar invloed doen gelden.*'[32]

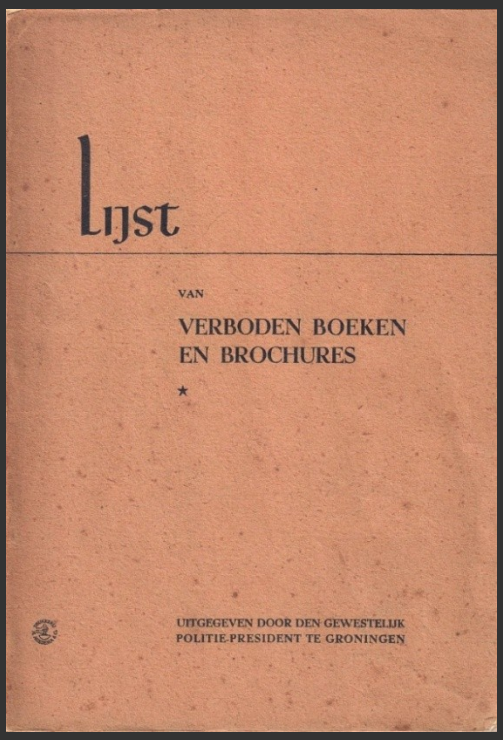

Opgemerkt moet worden, dat bij de toetsing weinig onderscheid plaatsvond tussen nationaalsocialistische en andere uitgeverijen. De manuscripten die Anton Musserts uitgeverij NENASU bijvoorbeeld inleverde, kregen vaak vernietigende beoordelingen en de meeste kregen geen toestemming voor publicatie. Een ander voorbeeld is het boekje *Hoe de Leider voor Volk en Vaderland behouden bleef* van autohandelaar en WA-man Nico Went. Hij schreef over de 'onderduik' van Mussert tijdens de meidagen van 1940. Mussert was tevreden over de tekst en liet zelfs nog een extra hoofdstuk toevoegen. Binnen de NSB werd echter schamper gereageerd op deze 'hooiberg-brochure' en zo belandde het boekje op de lijst met verboden boeken. Soms werden ook bizarre keuzes gemaakt. Zo

gaf NENASU de serie *Nationaal-Socialistische Mijnbouw* uit. De vier delen waren samen goed voor maar liefst ruim elfhonderd pagina's onverkoopbare papier.[33]

Vanaf 22 juni 1942 verlaagde het *Rijksbureau* het vrijgestelde gewicht voor 'vrij drukwerk' van vijf naar tweeëneenhalve kilo.[34] Alle opdrachten voor druk- en stencilwerk waar meer dan het vrijgestelde gewicht aan papier en/of karton voor nodig was moesten ter goedkeuring worden voorgelegd aan één van de *Districtscontrôlebureaus* van het *Rijksbureau*. Deze verplichting betrof zelfs drukwerk voor eigen gebruik in een bedrijf of organisatie (b.v. personeelsbladen of interne circulaires). Rouwcirculaires en -rouwkaarten vielen buiten de regeling. Deze moesten overigens wel van een k-nummer zijn voorzien en mochten niet groter zijn dan 105 x 148 millimeter.

Op 22 maart 1943 verscheen de *Beschikking Goedkeuring Drukwerkorders 1943* van het *Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart*. Daarmee werd de toestemming voor algemeen drukwerk weggehaald bij de districtsbureaus en gecentraliseerd naar het Rijksbureau. Artikel 4 bepaalde: *'Een aanvrage om goedkeuring dient, voor zoover betreft boeken en brochures, vergezeld te gaan van een verklaring van den Secretaris-Generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, dan wel van den Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, dat de verwerking van de voor het beoogde doel benoodigde — nauwkeurig aangegeven — hoeveelheid papier of karton onder de huidige omstandigheden verantwoord kan worden geacht.'*[34]

Vijf ponden

Aanvankelijk waren er slimme drukkers die bewust dunne boekjes in kleine oplage lieten verschijnen waarvoor niet meer dan de vrijgestelde tweeëneenhalve kilo papier nodig was. Dat gebeurde vooral voor illegale bellettrie. Een voorbeeld is uitgever-boekhandelaar A.A. Balkema. Hij publiceerde een 'illegale reeks' met maar liefst 19 titels uit onder de naam *De Vijf Ponden-Pers*.

Deze maas in de wet werd echter snel gedicht. Vanaf 12 augustus 1943 verviel de vrijstelling. Vanaf dat moment was toestemming nodig voor al het drukwerk.[36] Een maand later werd echter stencilwerk *'ten eigen behoeve'* weer uitgezonderd.[37]

Ondertussen was de organisatie van de grafische sector ook gereorganiseerd. De bedrijven kregen vanaf 1 juli 1943 te maken met het nieuw opgerichte *Rijksbureau voor Papier, Papierverwerkende en Grafische Industrie*. Op grond van de *Beschikking Papier, Papierverwerkende en Grafische Industrie 1943* moesten alle bedrijven, drukkerijen en toeleveranciers daarvan, zoals makers van loodzetsels en stempels, zich verplicht

aanmelden bij dit bureau. Zonder aanmelding was de bedrijfsvoering in deze sectoren verboden.

Op dezelfde datum kwamen nieuwe voorschriften naar buiten over de toegestane massa van papiersoorten, het toegestane gebruik van papiersoorten en drukinktkleuren. Artikel 20 bepaalde dat uitsluitend de in de bijlage genoemde artikelen van papier en karton mochten worden vervaardigd. Voortaan was dus de productie van alles verboden tenzij het expliciet was toegestaan.

In 1944 volgde nog een verbod op de productie en verkoop van agenda's, kalenders, almanakken e.d. voor de volgende jaren.[38]

Levering aan Duitse instanties
Op levering van drukwerk aan Duitse instanties waren weer andere regels van toepassing. Eén daarvan was dat voor het drukwerk voor Duitse instanties en personen in geen geval meer berekend mocht worden dan voor gelijksoortige Nederlandse opdrachten. Dat zelfs nationaalsocialistische kameraden hier de hand mee lichten, blijkt uit bewaard gebleven correspondentie van Oostfrontstrijder Johan Hommes over zijn boekje *Het sprookje van den Veldgrijzen Strijder*. Dit boekje werd in 1944 in opdracht van de *Germanische Leitstelle* van de SS verzorgd door de drukkerij van Anton Mussert, *N.V. drukkerij v/h Bosch en zn.* in Utrecht. Zijn uitgeverij NENASU zorgde voor de vormgeving. Deze bedrijven van de NSB-leider presteerde het niet alleen zonder toestemming voor papiergebruik, een aantal clandestien gedrukte exemplaren te laten inbinden en te leveren aan de schrijver, maar draaiden de SS vervolgens ook nog een financiële poot uit. De schrijver vroeg de uitgeverij de rekening aan de SS met honderd gulden te verhogen en dat bedrag aan hem uit te keren.

Hommes schreef het hoofd van de uitgeverij: '*Kameraard Bartels, ik ken U als een kameraad, die hart heeft voor de uitgave van mijn boekje en hoop dan ook, dat U een gunstige doorvoering van mijn plan naar krachten zult ondersteunen.*' Het *Leidend Beginsel* van de NSB, waarin stond dat het persoonlijk belang ondergeschikt was aan het groeps- en landsbelang, was hier blijkbaar niet van toepassing, want zonder te schromen honoreerde Bartels deze daad van 'nazi-solidariteit' en verhoogde de rekening met honderd gulden. De SS vond het geen probleem en betaalde zonder morren de rekening, waarna NENASU de illegaal gedrukte boekjes opstuurde en het bedrag overschreef op de rekening van de schrijver.[39]

Kranten en periodieken

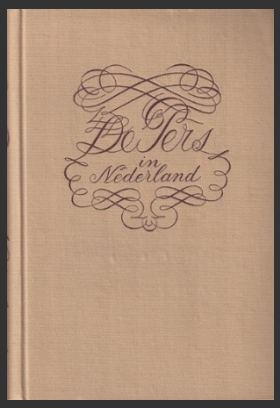

Over de regulering en censuur van journalisten en kranten- en tijdschriftenbedrijven schreef René Vos het boek *Niet voor publicatie. De Legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*. Zijn proefschrift geeft een uitstekend overzicht van de verschillende maatregelen. Ook interessant is het boek van H.A. Goedhart *De Pers in Nederland*. Dit boek verscheen tijdens in 1943 onder auspiciën van het DVK. Het boek is dus van nationaalsocialistische signatuur, maar bevat de regelingen die op journalisten van toepassing waren. Graag verwijs ik naar deze twee uitgaves.

Scholen

Voor het toezicht op het gebruikte drukwerk in het onderwijs was het departement van Van Dam verantwoordelijk. OWK stuurde diverse circulaires over leesboeken die verboden waren. Ging het in oktober 1940 vooral om de anti-Duitsche en/of anti-nationaalsocialistische literatuur, dit werd gevolgd door een verbod op het gebruik van *'Joodsche en Marxistische literatuur, als ook van werken, geschreven door personen van aanvankelijk Duitsche nationaliteit, die, naar den vreemde uitgeweken, thans aldaar Groot-Duitschland en het nationaalsocialisme bestrijden.'*[40] Niet lang na dit rondschrijven ontvingen de scholen een nieuwe brief. Daarin werd erop gewezen dat de Duitse *Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie* nog een keer duidelijk wilde maken dat hij *'alle boeken van Joodsche schrijvers'* verbood.[41]

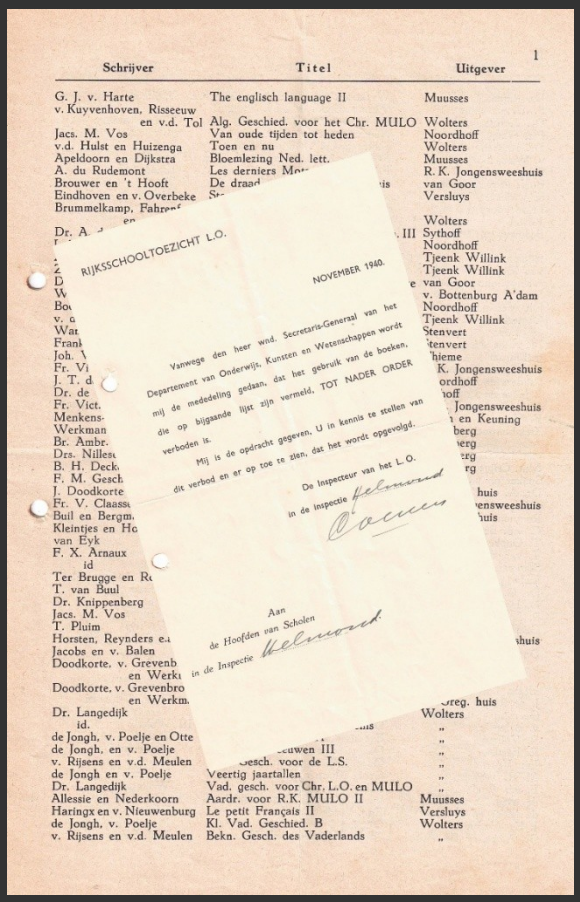

1

Schrijver	Titel	Uitgever
G. J. v. Harte	The englisch language II	Muusses
v. Kuyvenhoven, Risseeuw en v.d. Tol	Alg. Geschied. voor het Chr. MULO	Wolters
Jacs. M. Vos	Van oude tijden tot heden	Noordhoff
v.d. Hulst en Huizenga	Toen en nu	Wolters
Apeldoorn en Dijkstra	Bloemlezing Ned. lett.	Muusses
A. du Rudemont	Les derniers Mo	R.K. Jongensweeshuis
Brouwer en 't Hooft	De draad	van Goor
Eindhoven en v. Overbeke	St	Versluys
Brummelkamp, Fahren		
Dr. A.		Wolters
	III	Sythoff
		Noordhoff
		Tjeenk Willink
		Tjeenk Willink
		van Goor
		v. Bottenburg A'dam
		Noordhoff
		Tjeenk Willink
		Stenvert
		tenvert
		hieme
		K. Jongensweeshuis
		ordhoff
		hoff
		Jongensweeshuis
		en Keuning
		berg
		erg
		erg
		huis
		ensweeshuis
		huis
		huis
		reg. huis
		Wolters
		"
		"
		"
		"
		"
		"
		Muusses
		Versluys
		Wolters
		"

RIJKSSCHOOLTOEZICHT L.O.

NOVEMBER 1940.

Vanwege den heer wnd. Secretaris-Generaal van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen wordt mij de mededeling gedaan, dat het gebruik van de boeken, die op bijgaande lijst zijn vermeld, TOT NADER ORDER verboden is.

Mij is de opdracht gegeven, U in kennis te stellen van dit verbod en er op toe te zien, dat het wordt opgevolgd.

De Inspecteur van het L.O.

in de Inspectie Helmond

Aan de Hoofden van Scholen

in de Inspectie Helmond

Het onderwijs had niet alleen te maken met de verboden boeken in de bibliotheek, maar nog ingewikkelder: de censuur van de lesboeken. Om die te beoordelen richtte het departement de *Commissie Voorlichting voor Leerboeken* op.[42] Al in november 1940 ontvingen scholen een lijst met boeken waarvan het gebruik *'tot nader order'* was verboden. De bijgevoegde lijst was acht pagina's lang. Boeken met titels als *Vrolijk volkje, Een vrolijk lied, Een alleen… is maar verdrietig, Het Ruisende woud, Bonte bloemen, Blad en Bloem, Omhoog de harten* en *'t Zingende leven* waren blijkbaar zo politiek subversief of verdacht dat ze vooralsnog achter slot en grendel moesten.[43]

OWK had het er maar druk mee. Tussen december 1940 en oktober 1941 verschenen maar liefst zeven lijsten met schoolboeken die na aangebrachte wijzigingen weer gebruikt konden worden. En dan waren er ook nog nieuw uit te geven schoolboeken, wetenschappelijke boeken en programma's voor onderwijsinstellingen. Ook deze moesten ter beoordeling worden voorgelegd aan het departement. In oktober 1942 zou een catalogus van schoolboeken verschijnen. Door een reeks van problemen en aanpassingen liet de uitgave op zicht wachten tot in 1943. Scholen konden uiteindelijk het boek bij de Staatsuitgeverij bestellen voor 4,50 gulden.[44] Voor wie nog twijfelde was de commissie in haar voorwoord van de catalogus heel duidelijk: '*Het gebruik bij het onderwijs van niet in den catalogus opgenomen boeken is, ingevolge de omzendbrief van den Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming* (kenmerk brief, HM) *verboden.*'[45]

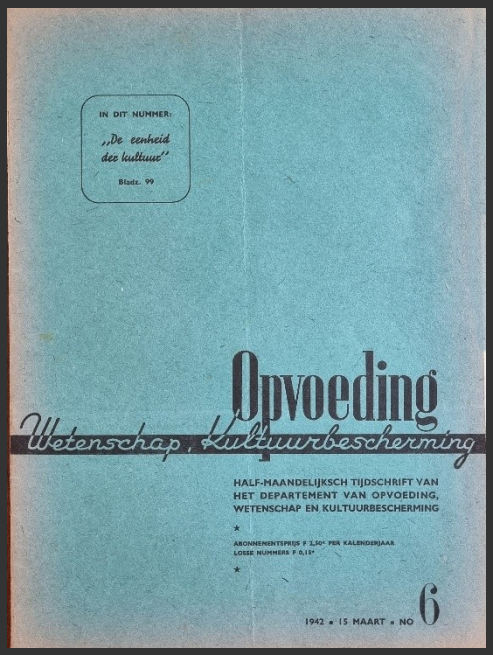

Met de splitsing van het voormalige departement OCW was 'Onderwijs' in de naam van het ministerie vervangen door 'Opvoeding'. Dat onderstreepte de andere filosofie die werd gepredikt. Het departement gaf het tijdschrift *Opvoeding, Wetenschap, Kultuurbescherming* uit. Naast de officiële mededelingen en vacatures van scholen voor leerkrachten bevatte het blad ook artikelen die overduidelijk met een ideologisch sausje waren overgoten. Over de kultuur leerden de lezers bijvoorbeeld: '*Wij moeten naar de natuurlijke relaties, gegrond in mythe en stambewustzijn. Eerst dan scheppen we de mogelijkheid, werkelijke kultuurdragers te zijn.*'[46]

Bijzonder onderwijs

De Duitse nazi's hadden niet veel op met het Nederlandse onderwijssysteem. De pacificatie van 1917 had de financiering van het bijzonder onderwijs gelijkgetrokken met dat van het openbaar onderwijs. Inhoudelijk bleef het bijzonder onderwijs echter in grote lijnen – binnen de landelijk vastgestelde leerdoelen – autonoom in de vormgeving van het onderwijs en de lesstof. Dat stond haaks op de wens van de Duitse nationaalsocialisten die een centraal aangestuurd onderwijs voorstonden. Daarmee stonden zij ook tegenover de NSB. In 1938 presenteerde Mussert de brochure *Grondslagen voor het lager- en middelbaaronderwijs in den Nationaal-Socialistischen Staat*. Daarin liet hij het bijzonder onderwijs in takt. Er zouden drie corporaties komen: voor het de openbare scholen (Volksscholen), de katholieke en de protestantse zuil.[47] Seyss-Inquart probeerde via secretaris-generaal Van Dam grip te krijgen op het bijzonder onderwijs. Hij

deed dat met *Verordening nr. 137* van 25 juli 1941. Daarin bepaalde hij: '*Teneinde een ontwikkeling van het gesubsidieerde bijzonder onderwijs in overeenstemming met de onder de huidige omstandigheden te stellen eischen te waarborgen, is de Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming bevoegd de wettelijk vastgestelde voorwaarden voor het verkrijgen van subsidie uit openbare kassen aan te vullen door scherp omlijnde voorwaarden betreffende de samenstelling van het leerplan en het gebruik van leermiddelen.*' De secretaris-generaal kreeg dus direct invloed op het lesmateriaal en kon dat censureren. Voor zijn benoeming had Van Dam al een nota geschreven waarin hij het opheffen van het bijzonder onderwijs bepleitte. Daarom was hij ook voor Seyss-Inquart de ideale kandidaat om leiding te geven aan het onderwijsdepartement.[48]

Het is logisch dat het politiek gedreven departement niet alleen boeken verbood, maar ook ideologisch gewenste teksten propageerde. Hiermee is goed te illustreren dat Van Dam problemen ondervond met de organisatie van het bijzonder onderwijs. Op 15 januari 1943 wees de secretaris-generaal de scholen op het boek *Onze voorouders* van de Leidse professor en leider van het *Letterengilde* Jan de Vries. Hoewel de schrijver geen NSB-lid was, sympathiseerde hij wel met het nationaalsocialisme. Van Dam schreef over zijn uitgave: '*Hierin wordt van het leven der Germanen een zeer objectief en duidelijk beeld gegeven, dat in menig opzicht volkomen afwijkt van de dusver vaak op dit stuk gegeven onjuiste voorlichting. Mitsdien acht ik het van belang dat het geschrift als handleiding bij het onderwijs in de geschiedenis en als leesboek wordt gebruikt.*'[49] Het boekje verscheen bij *uitgeverij De Schouw*, die was gelieerd aan de *Nederlandsche Kultuurkamer*, en kan moeilijk anders worden gezien dan nationaalsocialistische propaganda.

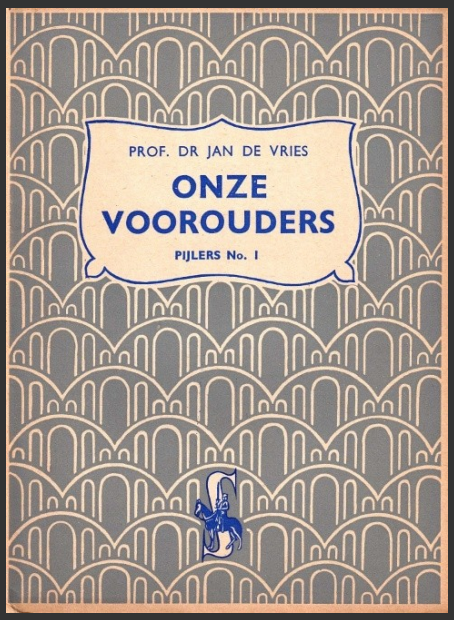

De hoogleraar beschreef de Germaansche voorouders vooral op basis van het 2000 jaar oude boek van de Romeinse geschiedschrijver Tacticus. Door dat boek zijn '*wij in menig opzicht over de toenmaligen toestanden goed ingelicht.*',[50] aldus De Vries. De Germanen, met de fysieke kenmerken '*felle, blauwe ogen, rondblonden haren en geweldige lichaamsbouw*'[51] waren vooral landbouwers. Maar: '*In die tijd was elke man, als er oorlog dreigde, ook krijgsman*'.[52] Tacticus beschreef dan ook de strijdlust van de Germanen: '*In de strijd waren zij sterk door hun onweerstaanbare aanvalskracht, maar wanneer het er meer op aankwam een onderneming met geduld en doorzettendheid tot een goed einde te voeren, dan verslapte hun ijver; de wil om een zaak aan te pakken zou dus groter zijn dan de vasthoudendheid bij de uitvoering.*'[53]

Deze labbekakkerige houding paste niet in de nazi-leer en daarom haastte De Vries zich om daaraan toe te voegen: '*Toch vraagt men zich af of deze voorstelling wel geheel juist is; wij denken slechts aan het oneindige geduld waarmee de Germaansche kunstenaars hun versieringen in hout en metaal hebben aangebracht.*'[54]

Wie 'men' was en hoe wetenschappelijk verantwoord de relatie was tussen het geduld van kunstenaars en dat van krijgslieden liet de professor in het midden.

Het boekje had ook een hoofdstuk over *De godsdienst der Germanen*. De Vries constateerde dat de Romeinse schrijver weinig over de goden meldde. Daarom keek hij naar de overleveringen uit Scandinavië en somde de belangrijkste goden uit die lokale volksverhalen op. De verering vond plaats in '*heilige bossen onder de open hemel*'.[55] En, belangrijk was ook: '*Behalve goden geloofden de Germanen ook aan andere bovennatuurlijke wezens. Daaronder waren behulpzame zoals dwergen en alven, maar ook gevaarlijke zoals reuzen.*'[56]

Van Dam adviseerde deze tekst met klem te gebruiken in het onderwijs en stelde het zelfs verplicht voor de openbare scholen. Blijkbaar durfde hij het niet aan om dat ook te doen voor het bijzonder onderwijs. Dat de besturen en toezichthouders van het bijzondere onderwijs weinig ophadden met deze nationaalsocialistische verering van de voorouders, blijkt uit correspondentie.

Een maand na de brief van OWK ontvingen de katholieke scholen een brief van het *R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding*. Directeur Verhoeve reageerde in opdracht van *Z.H. Exc. Den Aartsbisschop van Utrecht* op Van Dams aanbeveling: '*Ten aanzien van het boekje "Onze Voorouders" bestaan bij het Hoogwaardig Episcopaat principiële bezwaren, en het is daarom Zijn verlangen, dat het als leermiddel op onze scholen niet wordt toegelaten.*'[57] De religie en politiek botsten. De Germaansche dwalingen mochten de tere, zalig katholiek gevormde kinderzieltjes uiteraard niet van de wijs brengen door de Heilige Maria te verdringen door dwergen en alven. Zo kwam ineens de censuur vanuit een andere hoek aanwaaien. De Germaansche nazi's legden het af tegen de Roomsche Katholieken.

In 1943 verscheen *Sibbe en Stamboom. Leerboek der sibbekunde voor de hoogste klassen der lagere school en de jeugd, die de school reeds heeft verlaten*. De schrijver was H.R. Scholten, een onderwijzer aan de openbare uloschool te Terborg.

De leerlingen kregen met het boekje het gewenste *stambewustzijn* bijgebracht en leerden hoe ze een stamboom konden maken. In die lesstof sijpelde op subtiele wijze ook de nationaalsocialistische racistische idealen in

de hoofden van de leerlingen: ‘*Als wij onze sibbe zo eens vluchtig doorgaan, zullen we spoedig opmerken, dat er hier en daar nog wel iets aan te merken valt. Wees er steeds op uit om er aan te verbeteren. Wat een ieder voor zijn sibbe doet, komt ten goede aan het hele volk! Ontdek de slechte invloeden, die ons volk bedreigen, en roei ze uit. Spoor de waardevolle krachten op, die ons groot zullen maken.*’[58]

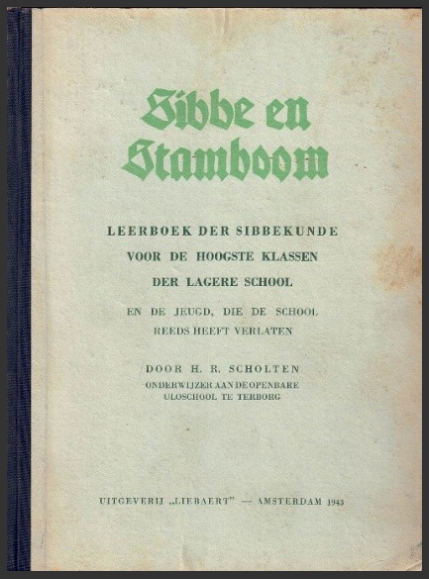

Die waardevolle krachten kwamen verderop in de tekst uit de Germaansche mouw: ‘*Een Vlaamse boer, een Duitse mijnwerker of Noorse visser stemt in zijn denken en doen meer met ons overeen dan een Negerfransman, Papoea of Bosjesman. In ruime zin gesproken is elk lid van dit grote Germanenvolk een verre bloedverwant van ons. Daardoor komt, dat wij ons tot die volkeren sterk aangetrokken voelen. Via onze sibbe- en volksverbondenheid komen we vanzelf tot de bloedverbondenheid van alle Germaanse volkeren.*’[59] Hoewel voor deze uitgave papier was vrijgemaakt, is het maar de vraag of dit overduidelijke nationaalsocialistische leerboekje op veel scholen is gebruikt.

Schriften

Boeken waren niet de enige leermiddelen die problemen opleverden voor scholen. Ook het gebruik van bijvoorbeeld schriften werd beperkt. Begin 1943 werd de inkoop ervan aan banden gelegd. In juli van dat jaar ging het departement nog verder: leerlingen mochten tussen mei 1943 en april 1944 gemiddeld maar acht schriften gebruiken. De toewijzing ervan aan scholen geschiedde op basis van het aantal leerlingen.[60]

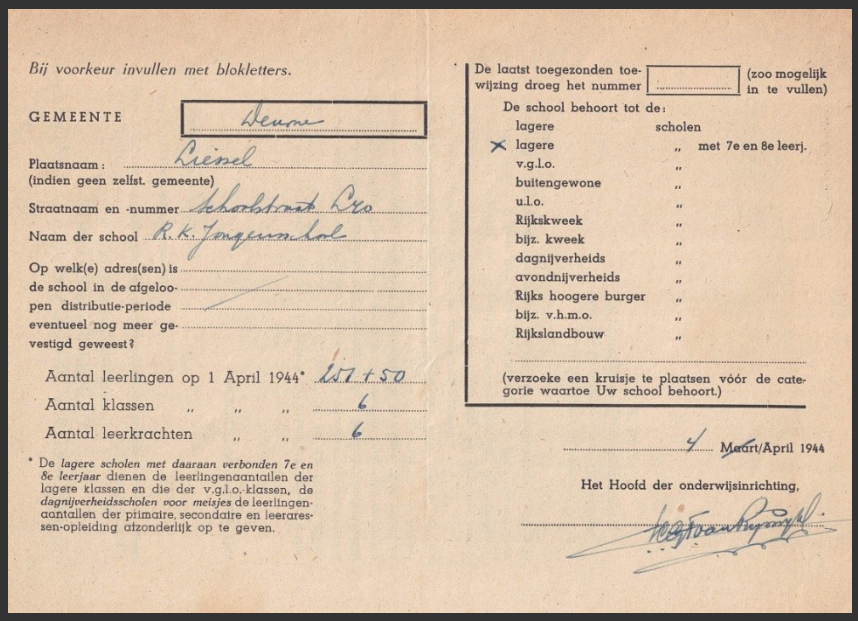

Bij voorkeur invullen met blokletters.

GEMEENTE Heerlen

Plaatsnaam: Lieshout
(indien geen zelfst. gemeente)

Straatnaam en -nummer Schoolstraat 120

Naam der school R.K. Jongensschool

Op welk(e) adres(sen) is de school in de afgelopen distributie-periode eventueel nog meer gevestigd geweest?

Aantal leerlingen op 1 April 1944* 257 + 50

Aantal klassen „ „ „ 6

Aantal leerkrachten „ „ 6

* De *lagere scholen met daaraan verbonden 7e en 8e leerjaar* dienen de leerlingenaantallen der lagere klassen en die der v.g.l.o.-klassen, de *dagnijverheidsscholen voor meisjes* de leerlingenaantallen der primaire, secondaire en leeraressen-opleiding afzonderlijk op te geven.

De laatst toegezonden toewijzing droeg het nummer ..... (zoo mogelijk in te vullen)

De school behoort tot de:

	lagere	scholen
X	lagere	„ met 7e en 8e leerj.
	v.g.l.o.	„
	buitengewone	„
	u.l.o.	„
	Rijkskweek	„
	bijz. kweek	„
	dagnijverheids	„
	avondnijverheids	„
	Rijks hoogere burger	„
	bijz. v.h.m.o.	„
	Rijkslandbouw	„

(verzoeke een kruisje te plaatsen vóór de categorie waartoe Uw school behoort.)

4 Maart/April 1944

Het Hoofd der onderwijsinrichting,

Het laatste jaar
Terwijl in 1944 niet alleen de kwantiteit, maar ook de kwaliteit van het papier sterk terugliep en boeken steeds soberder werden geproduceerd, droomden de nationaalsocialisten nog steeds over de toekomst. A.D. Oosthoek schreef in *De Schouw*: '*Het boek van de toekomst zal niet in de eerste plaatst "koopwaar" dienen te zijn, het zal een kultuurbezit moeten worden, dat tot taak heeft het verheffen en veredelen van onze volksche waarden.*'[61]

Er viel echter al snel weinig meer te verheffen en te veredelen door de zwarte kameraden. Op 6 juni zetten de geallieerden voet op Franse bodem en begon de moeilijke tocht naar Berlijn. In het oosten brachten de Sovjetlegers de Duitsers en hun vrijwilligers uit allerlei landen, waaronder Nederland, grote verliezen toe. De 'kulturele' sector kreeg het ook steeds moeilijker. De maatschappelijke problemen stapelden zich op. Mannen liepen het gevaar van straat te worden geplukt om naar de Duitse oorlogsindustrie te worden gestuurd en vrouwen kregen het steeds lastiger om de benodigde levensmiddelen te vinden. De enige winkels die nog leken te floreren waren de boekhandels. Zij kregen weliswaar weinig nieuwe boeken geleverd, maar de vraag naar boeken was zo groot dat de oude 'winkeldochters' als zoete broodjes over de toonbank gingen.[62] Mensen bleven veilig thuis en zochten bij een schamele brandend lampje ontspanning en afleiding door te lezen.

Ondertussen bleven de nationaalsocialisten hun greep op de sector uitbreiden. Aanvankelijk waren de wetenschappelijke en schoolboeken buiten het bereik van de Kultuurkamer gebleven. Van Dam en zijn OKW hielden zelf het toezicht op de organisatie van de leermiddelen. Dat veranderde in juli 1944 toen het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, ondertussen onder leiding van De Ranitz, ook die sector naar zich toetrok. Uitgevers van wetenschappelijke en schoolboeken dienden zich '*ten spoedigsten*' voor aanmelding van het *Letterengilde* op te geven. Dat gold ook voor schoolboekhandelaren en andere boekhandelaren voor wat betreft de wetenschappelijke en schoolboeken.[63]

Na Dolle Dinsdag, 5 september 1944, was de NSB in ontbinding. Ook de nationaalsocialistische ambtenaren op de departementen waren voor een groot deel gevlucht. Hoofdredacteur J.C.A. Coucke van *De Haagsche Courant* schreef op woensdag 6 september een gewaagd commentaar waarin hij constateerde dat allerlei officiële instanties ineens onbereikbaar waren: '*Juist nu er kans is op nabije oorlogshandelingen is dit toch wel allerzonderlingst, en bovendien in strijd met het decreet van den rijkscommissaris, waarbij verlangd werd. dat een ieder zijn beroep, ambt of bedrijf op de gewone wijze moest blijven verrichten. Hetzelfde geldt voor het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, dat gisteren plotseling gesloten is en de bonzen – alle N.S.B.-ers – zijn zonder meer afgereisd. De lagere*

ambtenaren werden achtergelaten, zij mochten naar huis. [...] *Een dergelijke angstpsychose hadden wij zeker niet verwacht van menschen, die verklaard hebben, zelfs voor hun ideaal te willen sterven.'*[64]

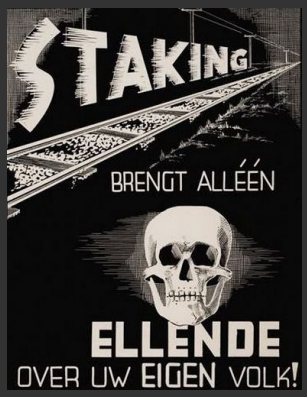

Het dagelijks leven ontwrichtte verder toen het personeel van de Nederlandsche Spoorwegen ruim een week later, 17 september, in staking ging. De Duitse autoriteiten grepen de *Spoorwegstaking* aan de distributie van voedsel en brandstoffen te minimaliseren. Terwijl de Nederlanders onder de rivieren al waren bevrijd, begon in met name het westen van het land de *Hongerwinter*. Op 5 december 1944 tekende aankomend schrijver Johannes Jacobus Voskuil, bekend van *Bij nader inzien* en de romancyclus *Het Bureau*, het dagelijks leven in Den Haag op in zijn dagboek: *'Per maaltijd krijgen we twee sneetjes brood, per dag twee aardappelen. Boter en broodbelegging zijn niet meer te krijgen. In de stad is geen feestverlichting, want er is geen licht meer. Er zijn geen versierde etalages. Niemand trouwens die erover denkt naar de stad te lopen nu de tram niet meer rijdt. Hier en daar staat een armetierig sinterklaasje, in een hoek van een boekwinkel, de enige zaak waar je na lang zoeken nog iets kunt vinden.'*[65]

Het verzet riep in de illegale bladen op voor Sinterklaas en Kerst vooral geen boeken te kopen van nationaalsocialistische uitgeverijen: *'Liever geen boek dan een nazi-boek. Liever geen geschenk dan één waar bloed aan kleeft!'*[66]

Voor drukkerijen betekende de situatie dat hun persen niet meer konden draaien. Veel tijdschriften staakten noodgedwongen de uitgave en kranten verschenen op zeer klein formaat. Het *Dagblad voor Noord-Holland* werd op miniformaat gedrukt in *Oliemolen 'Het Pink'*. Zelfs dat leverde problemen op, want een editie uit oktober 1944 meldde rechtsonder op de voorpagina: *'Verschijning door windstilte vertraagd'*.

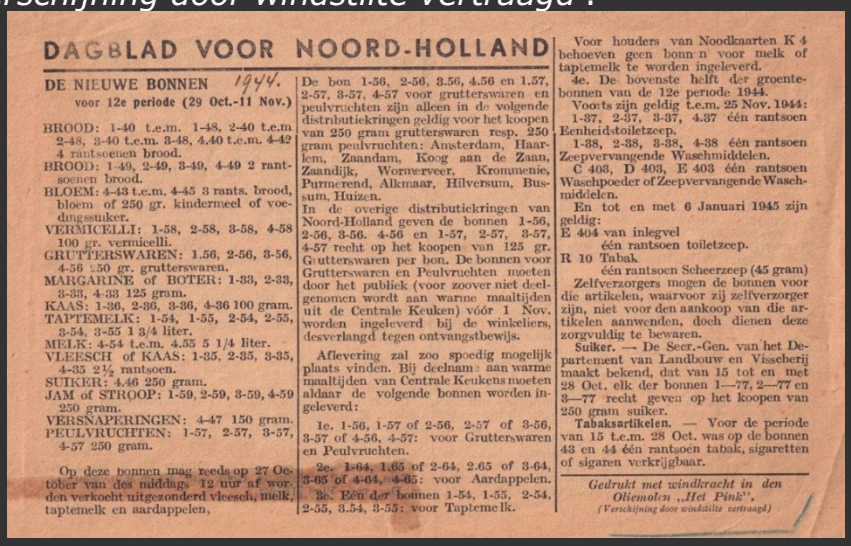

DAGBLAD VOOR NOORD-HOLLAND

DE NIEUWE BONNEN 1944.
voor 12e periode (29 Oct.-11 Nov.)

BROOD: 1-40 t.e.m. 1-48, 2-40 t.e.m 2-48, 3-40 t.e.m. 3-48, 4.40 t.e.m. 4-42 4 rantsoenen brood.
BROOD: 1-49, 2-49, 3-49, 4-49 2 rantsoenen brood.
BLOEM: 4-43 t.e.m. 4-45 3 rants. brood. bloem of 250 gr. kindermeel of voedingssuiker.
VERMICELLI: 1-58, 2-58, 3-58, 4-58 100 gr. vermicelli.
GRUTTERSWAREN: 1.56, 2-56, 3-56, 4-56 250 gr. grutterswaren.
MARGARINE of BOTER: 1-33, 2-33, 3-33, 4-33 125 gram.
KAAS: 1-36, 2-36, 3-36, 4-36 100 gram.
TAPTEMELK: 1-54, 1-55, 2-54, 2-55, 3-54, 3-55 1 3/4 liter.
MELK: 4-54 t.e.m. 4.55 5 1/4 liter.
VLEESCH of KAAS: 1-35, 2-35, 3-35, 4-35 2½ rantsoen.
SUIKER: 4.46 250 gram.
JAM of STROOP: 1-59, 2-59, 3-59, 4-59 250 gram.
VERSNAPERINGEN: 4-47 150 gram.
PEULVRUCHTEN: 1-57, 2-57, 3-57, 4-57 250 gram.

Op deze bonnen mag reeds op 27 October van des middags 12 uur af worden verkocht uitgezonderd vleesch, melk, taptemelk en aardappelen,

De bon 1-56, 2-56, 3.56, 4.56 en 1.57, 2-57, 3-57, 4-57 voor grutterswaren en peulvruchten zijn alleen in de volgende distributiekringen geldig voor het koopen van 250 gram grutterswaren resp. 250 gram peulvruchten: Amsterdam, Haarlem, Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie, Purmerend, Alkmaar, Hilversum, Bussum, Huizen.
In de overige distributiekringen van Noord-Holland geven de bonnen 1-56, 2-56, 3-56. 4-56 en 1-57, 2-57, 3-57, 4-57 recht op het koopen van 125 gr. Grutterswaren per bon. De bonnen voor Grutterswaren en Peulvruchten moeten door het publiek (voor zoover niet deelgenomen wordt aan warme maaltijden uit de Centrale Keuken) vóór 1 Nov. worden ingeleverd bij de winkeliers, desverlangd tegen ontvangstbewijs.

Aflevering zal zoo spoedig mogelijk plaats vinden. Bij deelname aan warme maaltijden van Centrale Keukens moeten aldaar de volgende bonnen worden ingeleverd:

1e. 1-56, 1-57 of 2-56, 2-57 of 3-56, 3-57 of 4-56, 4-57: voor Grutterswaren en Peulvruchten.

2e. 1-64, 1.65 of 2-64, 2.65 of 3-64, 3-65 of 4-64, 4-65: voor Aardappelen.

3e. Een der bonnen 1-54, 1-55, 2-54, 2-55, 3.54, 3-55: voor Taptemelk.

Voor houders van Noodkaarten K 4 behoeven geen bonnen voor melk of taptemelk te worden ingeleverd.

4e. De bovenste helft der groentebonnen van de 12e periode 1944.

Voorts zijn geldig t.e.m. 25 Nov. 1944:
1-37, 2-37, 3-37, 4.37 één rantsoen Eenheidstoiletzeep.
1-38, 2-38, 3-38, 4-38 één rantsoen Zeepvervangende Waschmiddelen.
C 403, D 403, E 403 één rantsoen Waschpoeder of Zeepvervangende Waschmiddelen.

En tot en met 6 Januari 1945 zijn geldig:
E 404 van inlegvel
één rantsoen toiletzeep.
R 10 Tabak
één rantsoen Scheerzeep (45 gram)

Zelfverzorgers mogen de bonnen voor die artikelen, waarvoor zij zelfverzorger zijn, niet voor den aankoop van die artikelen aanwenden, doch dienen deze zorgvuldig te bewaren.

Suiker. — De Secr.-Gen. van het Departement van Landbouw en Visscherij maakt bekend, dat van 15 tot en met 28 Oct. elk der bonnen 1—77, 2—77 en 3—77 recht geven op het koopen van 250 gram suiker.

Tabaksartikelen. — Voor de periode van 15 t.e.m. 28 Oct. was op de bonnen 43 en 44 één rantsoen tabak, sigaretten of sigaren verkrijgbaar.

Gedrukt met windkracht in den Oliemolen „Het Pink".
(Verschijning door windstilte vertraagd)

Zelfs de tot *Dolle Dinsdag* nog als enige op het originele grote formaat verschenen NSB-propagandakrant *Volk en Vaderland* liep begin 1945 van een stencilmachine alsof het een illegaal krantje was. Papier was ineens niet meer de meest beperkende factor, maar dat was elektriciteit voor de drukpersen. De zwarte handel in papier leidde tot de absurde situatie dat Anton Musserts drukkerij papier verkocht aan de makers van illegale socialistische en communistische bladen terwijl er NSB-leden sneuvelden aan het oostfront in de strijd tegen het communisme.[67]

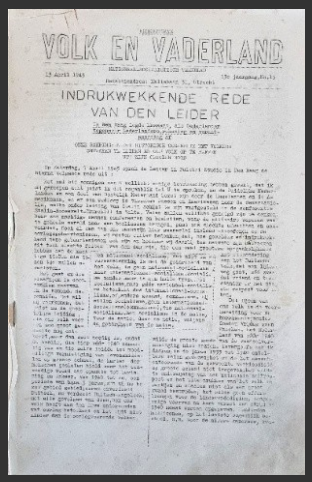
VOLK EN VADERLAND

INDRUKWEKKENDE REDE
VAN DEN LEIDER

Het mag voor zich spreken dat er in deze omstandigheden het uitgeven van nieuwe boeken zo goed als stilviel. Van *De Schouw,* het blad van de *Nederlandsche Kultuurkamer*, verscheen het laatste nummer in januari 1945.

Cijfers papierproductie en boeken

Het *Statistisch Zakboek 1944-1946* van het *Centraal Bureau voor de Statistiek* laat in cijfers zien hoe de papierproductie tijdens de bezettingsjaren terugliep. Werd in 1939 nog 67 miljoen kilo druk- en schrijfpapier geproduceerd, in 1943 was dat teruggelopen tot 19 miljoen kilo. Krantenpapier liep nog verder terug: van 94 miljoen kilo in 1939 naar 11 miljoen in 1943.[68] Het CBS zakboekje bevatte ook een duidelijke grafiek van het aantal nieuw verschenen boeken. De nieuwe boeken uit 1945 verschenen voornamelijk na de bevrijding. Tijdens de laatste oorlogswinter viel het uitgeven van nieuwe boeken zo goed als stil. Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* bevatte altijd een lijst met nieuw verschenen titels. Het januarinummer 1945 meldde er slechts zeven.[69]

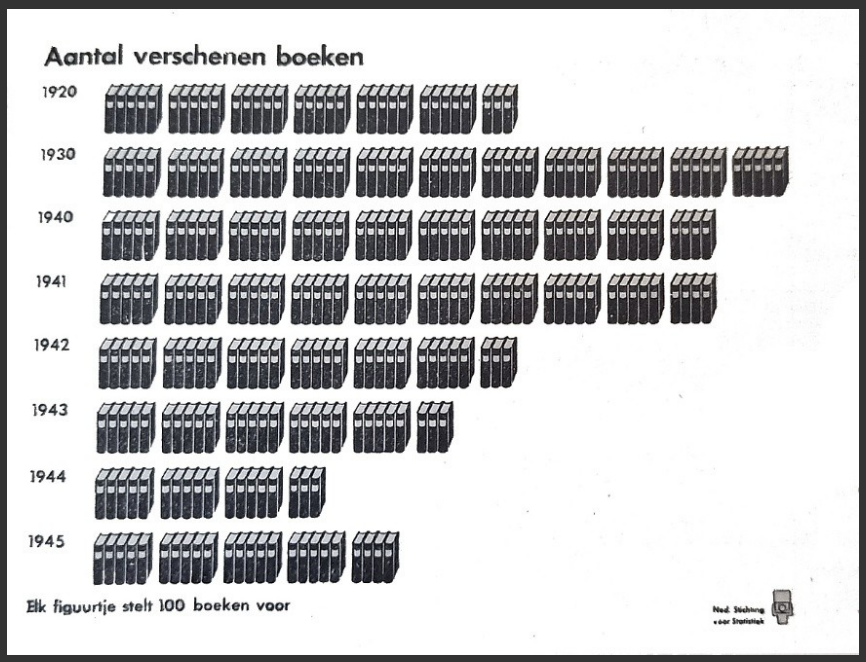

Bevrijding
Na de bevrijding bleef de papierdistributie nog enige tijd van kracht en er waren discussies over controle op drukwerk door Militair Gezag, maar de strakke preventieve censuur verviel. Tot wanneer de verplichting rondom het vermelden van het K-nummer op drukwerk formeel van kracht is gebleven en of dat wel officieel is ingetrokken, is onduidelijk. Het lijkt erop dat na de bevrijding en het weer samenvoegen van de twee nazi-departementen onder de oude naam Ministerie van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen,* deze verplichting ook verviel. Formeel werd de *Beschikking goedkeuring drukwerkorders 1943* per 1 april 1946 ingetrokken en daarmee verviel de wettelijke basis voor de preventieve censuur.[70]

Terug naar artikelenoverzicht

Noten
1 Buitengewone Nederlandsche Staatscourant, 29 augustus 1939, pag. 2.
2 Buitengewone Nederlandsche Staatscourant, 5 september 1939, pag. 2.
3 Folder Drukkerij Stegman, collectie auteur.
4 Nederlandsche Staatscourant, 15 oktober 1940, voorpagina.
5 Nederlandsche Staatscourant, 23-24 mei 1941, pag. 4.
6 Circulaire opgenomen in J. Schilt, Hier wordt echter het belang van het boek geschaad…, pag. 134.
7 J. Schilt, pag. 144.
8 Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied 1940, stuk 20, Verordening 102, 19 augustus 1940.
9 Nederlandsche Staatscourant, 21 oktober 1940, voorpagina.
10 Circulaire Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 17 september 1940.
11 Schakeling, voorjaar 1941, pag. 17.
12 Idem, pag. 32.
13 Brief Parket van den Procureur-Generaal bij het Gerechtshof Arnhem aan onder andere de Hoofden van plaatselijke politie, 22 februari 1943.
14 De Schouw, 15 januari 1942, pag. 2.
15 De Schouw, 30 maart 1942, pag. 123.
16 Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied 1941, stuk 47, Verordening 211, 22 november 1941, pag. 901.
17 De Schouw, 15 juni 1942, pag. 245.
18 Ongedateerd pamflet in collectie auteur.
19 De Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden deel 5-2, pag. 780.
20 Rijksbureau voor Verwerkende Industrie, sectie Grafische Industrie, Maatregelen betreffende Beperking van Papiergebruik, 15 juli 1941, pag. 7.
21 Anton Musserts Rotterdamse N.V. Boekdrukkerij 1941 ging in maart 1942 op in de Utrechtse N.V. drukkerij v/h Bosch en Zn. In de lijst is het K-nummer van de Rotterdamse drukkerij (K2074) niet meer ingevuld.
22 Rijksbureau voor de Grafische Industrie, Wegwijzer voor het Grafische Bedrijf, november 1942, pag. 2.
23 Rijksbureau voor de Grafische Industrie, Wegwijzer voor het Grafische Bedrijf, november 1942, pag. 6 e.v.
24 Rijksbureau voor de Grafische Industrie, Wegwijzer voor het Grafische Bedrijf, november 1942, pag. 12.
25 Rijksbureau voor de Grafische Industrie, Wegwijzer voor het Grafische Bedrijf, november 1942, pag. 58.
26 De Boekenschouw van het nieuwe Europa, november 1941, pag. 1.
27 De Boekenschouw van het nieuwe Europa, maart 1942, pag. 1.
28 [NSB], De Veertiende december 1941beslissend voor de toekomst van ons Volk, pag. 5.
29 De boekenschouw van het Nieuwe Europa, juli 1942, pag. 3
30 Deze beslissing stond in bijna alle kranten, bijvoorbeeld in Het Vaderland, 14 februari 1942, avondblad B, pag. 1.
31 J. Schilt, pag. 173.

32 De Boekenschouw van het Nieuwe Europa, juli 1942, pag. 1.
33 Zie hierover Harold Makaske, Zwarte Propaganda. De politieke geschiedenis van Anton Musserts uitgeverij NENASU.
34 Nederlandsche Staatscourant, 22 juni 1942, pag. 4.
35 Nederlandsche Staatscourant, 22 maart 1943, pag. 6.
36 Wijziging Beschikking Goedkeuring Drukwerkorders 1943, in de Nederlandsche Staatscourant, 12 augustus 1943, pag. 2.
37 Nederlandsche Staatscourant, 9 september 1943, pag. 3.
38 Nederlandsche Staatscourant, 2 augustus 1944, pag. 4.
39 De correspondentie zat in de jaren 90 in een map met ongesorteerde en nog niet gearchiveerde administratie in het archief van het NIOD.
40 Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, circulaire 1867, 25 maart 1942.
41 Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, circulaire 2510, 16 september 1942.
42 J. Schilt, pag. 149.
43 Brief met bijlage van Rijksschooltoezicht L.O., november 1940.
44 Circulaire Departement OWK, 14 oktober 1942.
45 Catalogus van school- en leerboeken, pag. III.
46 Opvoeding, Wetenschap, Kultuurbescherming, 15 maart 1942, pag. 99.
47 [NSB], Grondslagen voor het lager- en middelbaaronderwijs in den Nationaal-Socialistischen Staat, pag. 9.
48 H. van Setten, Opvoeding in Volkse geest. Fascisme in het onderwijs 1940-1941, pag. 17.
49 Circulaire Departement OWK, 15 januari 1943.
50 De Vries, Onze voorouders, pag. 3
51 Idem, pag. 3
52 Idem, pag. 9
53 Idem, pag. 25
54 Idem, pag. 25
55 Idem, pag. 24
56 Idem, pag. 24
57 Brief van het R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en opvoeding aan de besturen der R.K. Scholen, 23 februari 1943.
58 Scholten, Sibbe en Stamboom, pag. 30.
59 idem, pag. 67.
60 Circulaire OWK, 27 juli 1943.
61 De Schouw, 15 februari 1944, pag. 86.
62 J. Schilt geeft in zijn boek diverse voorbeelden van boekhandelaren die ‘klagen’ dat het zo druk is in hun winkel.
63 Verordeningenblad der Nederlandsche Kultuurkamer, nr. 2 1944, 1 augustus 1944, pag. 4.
64 Haagsche Courant, 6 september 1944, voorpagina.
65 J.J. Voskuil, Bijna een man, pag. 65.
66 Het Nieuws van dezen Dag, 30 november 1944, pag. 2.
67 Zie hierover: Harold Makaske, Zwarte Propaganda. De politieke geschiedenis van Anton Musserts uitgeverij NENASU.
68 CBS, Statistisch Zakboek 1944-1946, pag. 67.
69 J. Schilt, pag. 216.
70 Nederlandsche Staatscourant, 1 april 1946.

Illustraties: collectie auteur